

01-08-2024

DE KARTELPARTIJ

Is 'het partijkartel' gebroken? Een onderzoek naar de vorming en ontwikkeling van kartelpartijen in Nederland van 2000 tot 2023.

Liza van den Enk
S4352777

Eerste begeleider: Léonie de Jonge

Referent: Kees Aarts

Masterscriptie Sociologie
Politiek, maatschappij & beleid

rijksuniversiteit
groningen

Samenvatting

In deze scriptie heb ik de ontwikkeling van kartelpartijen binnen Nederland onderzocht. De kartelpartijthese van Katz en Mair (1995) stelt dat sinds de jaren '60 gevestigde partijen in een land een kartel vormen waar geen ruimte is voor nieuwe en extreme partijen. Nieuwe partijen zijn alleen welkom in de coalitie als ze zich aanpassen aan de andere partijen binnen het kartel. Bovendien groeien partijen dichter naar de staat en verder van de samenleving. Ook is binnen kartelpartijen meer aandacht voor interne democratie van partijen, waarbij individuele leden meer zeggenschap krijgen. Sinds de introductie van de kartelpartij door Katz en Mair (1995) zijn kartelpartijen in verschillende landen uitgebreid onderzocht (Detterbeck, 2005; 2008; Hagevi, 2018; Sandri & Pauwels, 2010; Vittori, 2017). Een analyse van kartelpartijen binnen Nederland ontbrak, terwijl de Nederlandse politiek een geschikte context lijkt voor de ontwikkeling van kartelpartijen. Daarnaast verwachten Katz en Mair (1995) dat het bestaan van kartelpartijen leidt tot de opkomst van partijen die opkomen tegen de zittende partijen. De verkiezingen van 22 november 2023 die zorgden voor een verschuiving in het Nederlandse politieke landschap en een groei van de populistische PVV vormen daarom een goede aanleiding om de kartelpartijthese toe te passen in Nederland.

De onderzoeksvraag die in deze scriptie centraal staat is "In hoeverre is in Nederland van 2000 tot en met 2023 een bevestiging te vinden van de kartelpartijthese van Katz en Mair (1995)?" Ik voer het onderzoek naar kartelpartijen binnen Nederland uit in drie delen. In het eerste deel voer ik een literatuuronderzoek uit met alle verschillende kenmerken van de kartelpartij. Deze kenmerken vat ik samen in een index waarmee ik het concept kartelpartij meetbaar maak. In het tweede deel van mijn onderzoek pas ik deze index toe op de casus Nederland. Ik onderzoek de mate waarin VVD, CDA, PvdA, D66, PVV en NSC kenmerken van kartelpartijen laten zien in de periode 2000 tot en met 2023. De verschillende partijen scoren op de drie meetmomenten (2000, 2012 en 2023) steeds hoger op de index. Met name de PvdA en D66 en vanaf 2023 ook CDA laten kenmerken zien van een kartelpartij en zijn voorzichtig kartelpartijen te noemen. In het derde deel ga ik tenslotte in op de ontwikkeling van populistische partijen als gevolg van het bestaan van kartelpartijen. Ik focus mij hierbij op de PVV en onderzoek wat de oorzaak is van de oprichting van de PVV en waarom kiezers stemmen op de PVV.

De kartelpartijen-index biedt een nuttige aanvulling in het huidige onderzoek naar kartelpartijen. Hierbij dient echter rekening gehouden te worden met de weging van één van de vier thema's van de index: het competitieve thema. Ook heeft het thema context een grote invloed, terwijl dit voor alle partijen binnen een land hetzelfde is. Het gebruik van een index zal altijd moeilijkheden

meebrengen, omdat het een eenzijdig beeld geeft van de kartelpartij. Toch is het goed om een vergelijking te kunnen maken tussen verschillende politieke partijen in Nederland en daarbuiten. De kenmerken die Katz en Mair in 1995 opstelden vormden een goede basis voor de kenmerken van de kartelpartij. Hierbij stelden ze vast dat geen enkele politieke partij in de praktijk exact deze kenmerken zou hebben (Katz & Mair, 1995; 2009). Een 10 halen op de kartelpartijen-index is daarmee geen realistische visie. Toch zijn veel van de kenmerken die Katz en Mair (1995) noemden terug te zien in de politieke partijen in Nederland. Daarnaast is de opkomst van populistische partijen als reactie op de opkomst van de kartelpartij ook iets wat zij in 1995 al voorspelden.

In deze scriptie is de kartelpartijen-index toegepast op vijf partijen binnen Nederland. Vervolgonderzoek zou deze index breder kunnen toepassen op andere politieke partijen. Daarnaast zou vervolgonderzoek de weging van de vier verschillende thema's binnen de index kunnen onderzoeken. Tenslotte zou vervolgonderzoek zich kunnen richten op landen waar geen sprake is van populisme en constateren of hier dan ook in mindere mate sprake is van kartelpartijen.

Inhoudsopgave

SAMENVATTING	2
INHOUDSOPGAVE	4
§1 INLEIDING	6
§1.1 EINDE VAN HET KARTEL?.....	6
§1.2 HET PARTIJKARTEL VOLGENS FORUM VOOR DEMOCRATIE	7
§1.3 WETENSCHAPPELIJK DEBAT	7
§2 CONTEXT EN THEORIE	11
§2.1 KORTE GESCHIEDENIS VAN DE NEDERLANDSE POLITIEK: VAN EERSTE POLITIEKE PARTIJ TOT ONTZUILING	11
§2.2 MEERPARTIJSYSTEEM IN NEDERLAND: DE FUNCTIES VAN POLITIEKE PARTIJEN	13
§2.3 GEVESTIGDE PARTIJEN.....	14
§2.4 INDELEN VAN PARTIJEN: DE KADERPARTIJ, MASSAPARTIJ EN CATCH-ALL PARTIJ	15
§2.5 ONTWIKKELING VAN DE KARTELPARTIJ.....	18
§2.6 WAT IS EEN POPULISTISCHE PARTIJ?.....	21
§2.7 REGULERING VAN POLITIEKE PARTIJEN IN NEDERLAND	22
§3 METHODEN	24
§3.1 ONDERZOCHE PARTIJEN: OUDE EN NIEUWE PARTIJEN	24
§3.2 ONDERZOEKSOPZET	24
§3.3 BETROUWBAARHEID EN VALIDITEIT	26
§4 RESULTATEN DEEL I: BESTAAND ONDERZOEK EN HET ONTWIKKELEN VAN DE INDEX	28
§4.1 BESTAANDE ONDERZOEKEN NAAR KARTELPARTIJEN	28
§4.2 DE KENMERKEN VAN DE KARTELPARTIJ OPGEDEELD IN THEMA'S: CONTEXT, FUNCTIONEEL, COMPETITIEF EN ORGANISATORISCH.....	33
§4.3 DE KARTELPARTIJEN-INDEX	39
§5 RESULTATEN DEEL II: DE KARTELPARTIJEN-INDEX IN NEDERLAND	42
§5.1 LANDELIJKE KENMERKEN	42
§5.2 KENMERKEN OP PARTIJNIVEAU	47
§5.3 DE KARTELPARTIJ IN NEDERLAND	71
§6 RESULTATEN DEEL III: DE PVV ALS GEVOLG VAN DE KARTELPARTIJ	74
§6.1 GEERT WILDERS.....	74
§6.2 DE OPRICHTING VAN DE POPULISTISCHE PVV	75

§6.3 DOEL VAN DE PVV: OPSTAND TEGEN HET KARTEL?.....	77
§6.4 GROEI VAN DE PVV: IN OPSTAND TEGEN HET KARTEL?.....	78
§6.5 CONCLUSIE: DE PVV ALS REACTIE OP DE KARTELPARTIJ	79
§7 CONCLUSIE EN DISCUSSIE	81
§7.1 CONCLUSIE.....	81
§7.2 DISCUSSIE	85
§8 LITERATUURLIJST.....	89
§8.1 BRONNENLIJST VOORPAGINA	89
§8.2 PRIMAIRE BRONNEN.....	89
§8.3 SECUNDAIRE BRONNEN	93
BIJLAGE A: KARTELPARTIJEN-INDEX.....	105
BIJLAGE B: KARTELPARTIJEN-INDEX VOOR CDU, PD & LABOUR PARTY	106

§1 Inleiding

§1.1 Einde van het kartel?

Op 22 november 2023 vonden Tweede Kamerverkiezingen plaats die zorgden voor een aardverschuiving van het politieke landschap in Nederland. De drie oorspronkelijk *gevestigde partijen* – VVD, CDA, PvdA – verloren veel zetels, waardoor het voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog niet mogelijk was om een coalitie te vormen waarin minstens twee van deze partijen deelnamen (Otjes & De Jonge, 2024). De grote winnaar van de verkiezingen was de PVV, een partij die nog niet eerder deel had uitgemaakt van een kabinet. Het was nodig om op zoek te gaan naar een nieuwe manier van formeren. Hierin was de PVV niet de enige nieuwkomer in het formeren, ook het NSC en de BBB zaten nog niet eerder aan tafel bij coalitieonderhandelingen. Een klassieke coalitie waarin minimaal twee van de drie gevestigde partijen zaten was niet mogelijk.

De Nederlandse politiek nam een nieuwe wending. In het licht van de kartelpartijthese van Katz en Mair (1995) is dit een hele interessante wending. Deze stelling stelt dat sinds de jaren '60 gevestigde partijen in een land een kartel vormen waar geen ruimte is voor nieuwe en extreme partijen. Nieuwe partijen zijn alleen welkom in de coalitie als ze zich aanpassen aan de andere partijen binnen het kartel. Bovendien groeien partijen dichter naar de staat en verder van de samenleving. Ook is binnen kartelpartijen meer aandacht voor interne democratie van partijen, waarbij individuele leden meer zeggenschap krijgen. Als gevolg van de opkomst van kartelpartijen voorspellen Katz en Mair ook de opkomst van partijen die tegen dit systeem zijn, zoals populistische partijen (Katz & Mair, 1995; 2009) (zie verder [§2.5](#)). Met de nieuwe wending die de Nederlandse politiek heeft genomen lijkt het precies te passen in het beeld dat Katz en Mair (1995, 2009) schetsten. Onderzoek naar de kartelpartijthese in de Nederlandse huidige context is daarmee ook interessant om uit te voeren.

In Nederland lijkt een steeds grotere afstand zichtbaar tussen de traditionele partijen en de samenleving, waarbij burgers zich niet vertegenwoordigd voelen door de politiek (Geurkink & Miltenburg, 2023; Jacobs et al., 2021). Daarnaast krijgen politieke partijen sinds de jaren '70 op steeds meer manieren subsidie van de staat, waardoor ze donaties van leden minder nodig hebben (Otjes & De Jonge, 2024; Voerman et al., 2023). Betekent dit dat er sprake is van kartelpartijen binnen Nederland zoals Katz en Mair deze voorspelden? En is de winst van de PVV – en in mindere mate die van de BBB en NSC – te zien als het einde van het partijkartel?

§1.2 Het partijkartel volgens Forum voor Democratie

Volgens de politieke partij Forum voor Democratie (FvD) is in Nederland inderdaad een partijkartel aanwezig. De politieke partij heeft als statutair doel zelfs het partijkartel te doorbreken (FvD, 2019). Daarnaast benoemen partijleden het doorbreken van het partijkartel als belangrijk punt van de partij en krijgt het onderwerp ook in verkiezingsprogramma's een plek (FvD, 2023). In het volgende citaat komt duidelijk naar voren wat de partij bedoelt met het partijkartel.

De gevestigde politieke partijen hebben vrijwel identieke opvattingen over alle grote thema's. Een kleine groep mensen maakt in deze partijen de dienst uit en draait rond in de bestuurlijke baantjescarroussel die Nederland domineert: het partijkartel. Gevolg hiervan is een gesloten bestuurscultuur. Nieuwe ideeën en nieuw talent dringen niet door. Bestuurders worden amper afgerekend op resultaten. Zo sukkel Nederland achteruit. (FvD, 2023)

De 'gevestigde politieke partijen' die FvD hier bedoelt zijn VVD, CDA, PvdA en D66 (Baudet, 2017). In dit citaat is de definitie van het 'partijkartel' 'de kleine groep mensen' die de 'bestuurlijke baantjescarroussel' domineert. Daarnaast komt uit het citaat naar voren dat sprake is van 'een gesloten bestuurscultuur', en dringen 'nieuwe ideeën en nieuw talent' niet door. Het bestaan van zo'n kartel en de uitsluiting van nieuw talent zijn eigenschappen die passen bij de kartelpartij zoals Katz en Mair (1995) deze definiëren. Het feit dat er binnen Nederland een partij is met als doel om het partijkartel te doorbreken laat zien dat in ieder geval in een deel van de samenleving de zorgen om een kartel spelen. Dit biedt een interessant uitgangspunt voor deze scriptie, om te onderzoeken of er daadwerkelijk sprake is van een kartelpartij zoals deze door Katz en Mair (1995) wordt weergegeven.

§1.3 Wetenschappelijk debat

§1.3.1 De introductie van de kartelpartij door Katz en Mair

De kartelpartij is een begrip dat zijn oorsprong kent in de 20e eeuw, waar werd gesproken over een staat-partijkartel (Kirchheimer, 1966). Het begrip kreeg de meeste bekendheid na de publicatie van Katz en Mair aan het einde van de 20e eeuw (1995) waarin zij de al bekende partij indeling van kaderpartij, massapartij en catch-all partij langs lopen en constateren dat er sprake is – of gaat zijn – van een nieuw soort partij, de kartelpartij (zie [§2.4](#)). De kartelpartij is volgens Katz en Mair (1995) een partij die meer naar de staat toe trekt en verder van de samenleving af staat. Op deze manier functioneert de kartelpartij niet meer goed als verbinding tussen samenleving en overheid. Door steeds meer afhankelijk

te worden van de overheid veranderen de doelen van de partij, waarbij het zetelbehoud belangrijker is dan binding aan kiezers. Door samen te werken met andere kartelpartijen is sprake van een kartel waarin nieuwkomers niet welkom zijn. Doordat kartelpartijen niet meer tussen staat en samenleving staan is er een verandering zichtbaar in de organisatie van de partij. Naast de verandering in structuur is ook een verandering te zien in relaties tussen partijen. In plaats van lijnrecht tegenover elkaar te staan, werken kartelpartijen samen om nieuwkomers buiten te houden. In §2.5 ga ik verder in op de verwachtingen die Katz en Mair (1995) hebben van de ontwikkeling van de kartelpartij en de kritiek die op de stelling is gekomen.

§1.3.2 Probleemstelling: kartelpartijen in Nederland?

In deze scriptie onderzoek ik de vorming van kartelpartijen binnen Nederland. Daarmee onderzoek ik de mate waarin de kartelpartijthese zoals Katz en Mair (1995) deze opstelden terug te vinden is in de afgelopen twintig jaar (zie §2.5). Onderzoek naar partijorganisaties is in Nederland al eerder uitgevoerd (zie bijvoorbeeld Kölln, 2014), maar onderzoek naar de kartelpartij specifiek nog niet. Daarmee is dit onderzoek een nuttige bijdrage aan bestaande kennis over kartelpartijen. De stelling is al langer relevant, maar de verkiezingen van 22 november 2023 laten zien dat de stelling nog relevanter is dan deze eerder was. De winst van de populistische PVV en het verlies van de klassieke gevestigde partijen laten een grote verandering in het politieke landschap zien.

Het onderzoek ga ik uitvoeren in drie delen. In het eerste deel onderzoek ik op welke manier ik een index kan creëren waarmee te meten is of een politieke partij een kartelpartij is. In de afgelopen jaren is veel onderzoek gedaan naar kartelpartijen in verschillende landen, maar daarbij verschillen auteurs over de precieze kenmerken van kartelpartijen (Detterbeck, 2005; Detterbeck, 2008; Hagevi, 2018; Sandri & Pauwels, 2010; Vittori, 2017). Door een overzicht te maken van bestaande literatuur over kartelpartijen en deze met elkaar te vergelijken, zal ik een index opstellen waarmee kartelpartijen te meten zijn. In het tweede deel pas ik deze index toe op de ontwikkeling van kartelpartijen in Nederland in de periode van 2000-2023 in Nederland. Hierbij neem ik zowel de relaties tussen partijen als de ontwikkelingen in de partij zelf mee. In het derde deel onderzoek ik het laatste onderdeel van de stelling van Katz en Mair (1995): of de vorming van kartelpartijen binnen Nederland ruimte heeft geboden voor de opkomst van populistische partijen. Overkoepelend leidt dit tot de volgende onderzoeksvraag:

“In hoeverre is in Nederland van 2000 tot en met 2023 een bevestiging te vinden van de kartelpartijthese van Katz en Mair (1995)?”

Het eerste deel onderzoek ik aan de hand van een literatuuronderzoek. In deel twee en drie maak ik gebruik van documenten van partijen, de repository van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en literatuuronderzoek.

§1.3.3 Onderzoekskader: welke partijen zijn onderzocht en waarom?

In verband met de beschikbare tijd en het grote aantal politieke partijen binnen de Nederlandse politiek heb ik een selectie gemaakt in de partijen die ik ga onderzoeken. Dit zijn de VVD, CDA, PvdA, D66, PVV en NSC. Deze partijen zijn gekozen op basis van kenmerken waarvan te verwachten is dat ze kenmerken van kartelpartijen laten zien of op basis van een populistisch karakter. In de methoden (zie [§3.1](#)) is de keuze voor de partijen verder uitgewerkt.

§1.3.4 Wetenschappelijke, maatschappelijke en sociologische relevantie

De kartelpartijthese is in verschillende landen onderzocht (Detterbeck, 2005; Detterbeck, 2008; Hagevi, 2018; Sandri & Pauwels, 2010; Vittori, 2017), maar nog niet in Nederland. Daarnaast is er binnen de wetenschap onduidelijkheid over de exacte definitie van kartelpartijen en hoe deze te meten zijn (Katz & Mair, 2009; Kitschelt, 2000; Koole, 1996; Scarrow, 2006). Hierbij is het nuttig om een index te creëren die aan de hand van kenmerken van kartelpartijen kan meten of een politieke partij een kartelpartij is. Dit maakt dat mijn onderzoek een wetenschappelijke relevantie kent. Naast de wetenschappelijke relevantie kent mijn onderzoek ook een maatschappelijke relevantie. Het is voor de maatschappij belangrijk om te kunnen vertrouwen op de politiek. Dit niveau van vertrouwen in de politiek is al jaren laag (CBS, 2023). Kartelpartijen gaan over de manier waarop partijen hun partij organiseren en hoe het contact met de staat en samenleving is, en gaat hiermee over de mate waarin burgers in de politiek vertrouwen. Voor het politiek vertrouwen is het daarom relevant om te onderzoeken in hoeverre er sprake is van kartelpartijen, omdat bij kartelpartijen minder contact wordt gezocht met de samenleving en dit zou kunnen leiden tot een verminderd politiek vertrouwen.

Naast de wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie heeft deze scriptie ook een sociologische relevantie. Waar eerder veel gewerkt werd met afgevaardigden binnen partijen, is dit de afgelopen jaren bij veel politieke partijen afgeschaft (Brummer & Otjes, 2021). Leden krijgen binnen de partij meer rechten, maar tegelijkertijd krijgen afgevaardigden minder rechten. Waar afgevaardigden de leden representeerden, komt er nu meer ruimte voor directe democratie. Omdat het vaak de afgevaardigden zijn die zich veel en vaak bezig houden met de politiek gaat hiermee een deel kennis verloren. Leden volgen vaak stemadvies op van het bestuur. Het landelijk bestuur van partijen krijgt op

deze manier meer te zeggen. Deze paradoxale situatie gaat over sociologische thema's zoals ongelijkheid en macht, omdat partijbesturen meer macht krijgen en dit zorgt voor een ongelijke verdeling in de samenleving.

Dit onderwerp is sociologisch relevant te noemen omdat het gaat om de gehele Nederlandse bevolking, die door afnemende ledentallen en meer individuele zeggenschap uiteindelijk minder bepalen, waardoor de politieke macht zich centreert in Den Haag. Deze gecentreerde macht zorgt voor minder aandacht en kennis over regionale problemen, waardoor beleid wordt opgesteld op een manier waarop niet met alle groepen in de bevolking rekening wordt gehouden. De opkomst van kartelpartijen is een ontwikkeling die zich door de jaren heen steeds verder is gaan ontwikkelen en is hiermee structureel van aard (Katz & Mair, 2009). Het gaat niet om problemen van individuen, het gaat om de problemen van de gehele maatschappij en gaat in tegen belangrijke thema's als centralisatie van macht en ongelijkheid in de samenleving. Daarnaast zijn politieke partijen de verbinder tussen samenleving en staat (Koole, 1996). De veranderende organisatie van partijen zorgt voor een andere relatie tussen staat en samenleving.

§1.3.5 Leeswijzer

In het [volgende hoofdstuk](#) behandel ik de politieke ontwikkelingen binnen Nederland en begrippen die centraal staan in dit onderzoek. In het [derde hoofdstuk](#) behandel ik de methoden die ik in dit onderzoek heb gebruikt. Hoofdstuk [vier](#), [vijf](#) en [zes](#) bevatten de resultaten van de drie delen van mijn onderzoek, hierin bespreek ik op basis van het documentonderzoek de uitkomsten van kartelpartijen binnen Nederland en de opkomst van populisme als gevolg hiervan. In hoofdstuk vier ga ik in op eerder onderzoek en ontwerp ik op basis hiervan een kartelpartijen-index. In hoofdstuk vijf toets ik deze index op partijen in Nederland. In hoofdstuk zes ga ik tenslotte in op de ontwikkeling van de populistische PVV als gevolg van kartelpartijen. Het [zevende](#) hoofdstuk bevat tenslotte de conclusie en discussie, waarin ik de onderzoeksvraag beantwoord, discussiepunten van het huidige onderzoek benoem en mogelijke richtingen voor vervolgonderzoek vermeldt.

§2 Context en theorie

In deze paragraaf ga ik in op de ontwikkeling van de Nederlandse politiek en belangrijke kernbegrippen uit de politiek die relevant zijn voor dit onderzoek. Op deze manier bied ik een overzicht voor de context waarin mijn onderzoek zich afspeelt en bouw ik een basis voor de theoretische concepten die ik in dit onderzoek gebruik, om op deze manier uiteindelijk mijn onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden.

§2.1 Korte geschiedenis van de Nederlandse politiek: van eerste politieke partij tot ontzuiling

De oprichting van de ARP in 1879 zorgde voor een belangrijke verandering in het Nederlandse politieke systeem. Ten tijde van de oprichting van deze eerste politieke partij was er een politiek systeem waarin in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigers van het volk zaten als individu en niet behorend tot een politieke partij. Stemrecht was voorbehouden aan mannen boven de 23 jaar die boven een bepaald bedrag aan belasting betaalden (Daalder, 1995). De Nederlandse maatschappij was opgedeeld in zuilen: een katholieke zuil, een protestantse zuil, een socialistische zuil en een liberale zuil. De verschillende zuilen hadden eigen politieke partijen, eigen omroepen en eigen kranten. Een groot deel van de voorzieningen waren binnen de eigen zuil te vinden (Lijphart, 1990).

De Anti-Revolutionaire Partij (ARP) is in 1879 opgericht na een lange tijd van samenwerking onder de antirevolutionairen uit de protestantse zuil. Met de oprichting van deze politieke partij dienden Kamerleden die lid waren van de partij zich voortaan te houden aan het politieke programma van de partij (Janssens, 2001) (zie [§2.2](#) voor de definitie en de functies van politieke partijen). Nadat deze partij was opgericht volgden daarna anderen: de Liberale Unie (LU) in 1885 en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) in 1894. De partijen waren ontstaan doordat binnen de samenleving in de zuilen verschillende kwesties speelden. Doordat individuele Kamerleden gingen samenwerken binnen partijen waren de zuilen ook beter vertegenwoordigd. Drie kwesties waren voor verschillende zuilen belangrijk (Lijphart, 1990). De eerste kwestie was de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs, waardoor ook christelijke scholen financiering van de staat zouden krijgen. Dit was voor de twee christelijke zuilen een belangrijk punt. De tweede kwestie was de uitbreiding van het kiesrecht, waarover de liberale zuil verdeeld was. De derde kwestie was de rechten van arbeiders, waar de socialistische zuil voor stond. De spanning tussen de verschillende zuilen en bijbehorende politieke partijen nam toe en de partijen waren niet bereid elkaar ruimte te geven. In 1913 stelde minister-president Van der Linden voor om over de kwesties te onderhandelen. De verschillende partijen overlegden allen met elkaar en in 1917 kwamen er

twee nieuwe wetten: één over de gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs en één over algemeen kiesrecht voor mannen (Lijphart, 1990). Vanaf 1917 mochten mannen vanaf 25 jaar stemmen en vanaf 1919 mochten ook alle vrouwen boven de 25 jaar dit. In de praktijk betekende dit dat mannen in 1918 voor het eerst konden stemmen bij Tweede Kamerverkiezingen en mannen en vrouwen in 1922 (Mamadouh et al., 1992). Daarnaast werd een systeem van evenredige vertegenwoordiging ingevoerd, waarbij zetels werden verdeeld op basis van het landelijke percentage stemmen en niet meer op basis van de uitkomst per district (Lijphart, 1990). In de eerste jaren ging het algemeen stemrecht gezamenlijk met een opkomstplicht, tot deze in 1970 werd afgeschaft (Mamadouh et al., 1992).

De Pacificatie van 1917 laat het begin van een *consensusdemocratie* in Nederland zien. De ideologisch zeer verschillende partijen kwamen door te onderhandelen tot een compromis, waarbij alle partijen iets inleveren en daarvoor ook iets terugkrijgen. Deze consensusdemocratie groeit in de jaren daarop verder en is mede succesvol te noemen door de hoge mate van verzuiling in de samenleving (Lijphart, 1990). De zuilen groeiden steeds verder van elkaar af en slechts de elites van de zuilen werken met elkaar samen. Een nauwe samenwerking tussen de elites zorgde voor een rustig politiek landschap vanaf 1919 (Lijphart, 1990).

In 1940 kwam tijdelijk verandering in deze situatie met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. De regering vluchtte naar Londen en sprak vanaf daar onder leiding van koningin Wilhelmina het volk toe. Vanuit daar ontwikkelde Wilhelmina de voorkeur om na de oorlog niet terug te keren naar het verzuilde Nederland, maar hoopte ze dat de oorlog zou zorgen voor meer contact tussen de zuilen (Daalder, 1995). Veel Kamerleden die in Nederland waren gebleven werden opgepakt en kwamen terecht in concentratiekampen, strafkampen of gijzelaarskampen. Vanuit gijzelaarskamp Sint Michielsgestel spraken politici met elkaar over hun visie voor Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Eenheid was er zowel in Londen als in Nederland niet (Daalder, 1995). Na de Tweede Wereldoorlog moest er in Nederland veel hersteld worden en vervielen de zuilen weer in oude gewoonten (Daalder, 1995). De ontzuiling zou uiteindelijk een generatie later plaatsvinden, de volwassen generatie die na de Tweede Wereldoorlog was geboren voelde zich minder verbonden met de zuilen waarin hun ouders waren opgegroeid en stemde minder op partijen uit de eigen zuil (Lijphart, 1990).

Vanaf 1967 stemden kiezers minder op de politieke partij die bij de eigen zuil hoorde. Hierdoor was ruimte voor nieuwe politieke partijen, die zich niet altijd op de bestaande ideologieën richtten. Partijen reageerden hierop door zich op een andere manier te organiseren (zie §2.4 en §2.5). Ondanks de opkomst van de nieuwe partijen bleven de *gevestigde partijen* (zie §2.3) in Nederland hun meerderheid houden. De gevestigde partijen VVD, CDA en PvdA waren voortgekomen uit de

verschillende zuilen en sinds 1946 vormden minimaal twee van deze partijen een coalitie (Otjes & De Jonge, 2024). In 1973 en 1981 werd al samengewerkt met D66, maar na de groei tot 24 zetels in 1994 kon de partij voorzichtig als gevestigde partij gezien worden (Kockelmans, 2015). Na de eeuwwisseling begonnen kiezers hun onvrede meer te uiten door op *populistische partijen* (zie §2.6) te stemmen. In 2002 was dit goed terug te zien in het stemgedrag op de LPF, vanaf 2006 was dit vooral terug te zien in het stemmen op de PVV, de SP en later ook FvD.

§2.2 Meerpartijensysteem in Nederland: de functies van politieke partijen

Sinds in 1879 de eerste politieke partij werd opgericht is er veel onderzoek gedaan naar politieke partijen en hun functies. In deze subparagraaf ga ik in op de definitie van een politieke partij en op de functies van politieke partijen. Binnen de huidige Nederlandse democratische staat is de politieke partij een algemeen begrip. Iedereen kan hier een voorstelling bij maken, maar het is niet iets waar eenvoudig een definitie aan te geven is. Politieke partijen spelen een rol in het vertegenwoordigen van het belang van de samenleving tegenover de staat (Ware, 1996). Ze zijn hierbij de schakel tussen staat en samenleving, een instituut dat “invloed probeert te krijgen in de staat, vaak door posities te krijgen binnen de overheid, meestal bestaand uit meer dan één belang uit de samenleving” (Ware, 1996). Politieke partijen hebben meerdere functies waaruit deze schakel tussen staat en samenleving naar voren komt. Deze functies zijn rekrutering en selectie, articulatie en aggregatie, socialisatie en mobilisatie, en communicatie (Koole, 1992). Onder de eerste functie valt het rekruteren en selecteren van nieuwe kandidaten voor functies binnen de partij. De tweede functie (articulatie en aggregatie) gaat over structureren van de politieke wensen op zo’n manier dat er een politiek programma van gemaakt kan worden, vaak in de vorm van verkiezingsprogramma’s. Mobilisatie en socialisatie gaat over het actief houden en het onderwijzen van leden binnen de partij. Communicatie gaat voornamelijk over de communicatie van politici en bestuursleden van de partij naar de leden van de partij. Een deel van de communicatiefunctie is ook overgenomen door de media. Door het uitvoeren van deze functies representeren de politieke partijen de samenleving in de staat. Het is wenselijk dat politieke partijen deze functies uitvoeren, want in een politiek systeem zonder partijen en slechts individuele politici zouden niet alle functies even goed aan bod komen (Kölln, 2015). Het is daarom volgens Kölln (2015) ook belangrijk dat politieke partijen uitgaan van het algemene, nationale belang, en niet van individuele belangen. In §2.5 ga ik verder in op deze functies in betrekking tot de kartelpartij.

§2.3 Gevestigde partijen

De kartelpartijthese gaat uit van een kartel van de gevestigde partijen tegenover de niet-gevestigde partijen binnen het politieke systeem. Daarom is het belangrijk om een definitie te hebben van gevestigde en niet-gevestigde partijen. De niet-gevestigde partijen heten in dit onderzoek uitdagerspartijen. Gevestigde partijen kennen verschillende definities, waarin ze vaak gedefinieerd worden aan de hand van hun tegenhanger (Moffitt, 2022). Een gevestigde partij is bij deze definities de niet-populistische partij, de niet-radicale partij of de partij die niet anti-elite is. De vraag die hierbij snel opkomt is wat een gevestigde partij dan wel is. Gevestigde partijen hebben een gemiddelde ideologie, een zekere mate van invloed binnen het parlement, kunnen ooit in een coalitie komen en zouden daar ook geschikt voor zijn (Abedi, 2004; Meguid, 2005; Moffitt, 2022; Pop-Eleches, 2010; Sartori, 1976). Deze definities kunnen echter problemen opleveren, omdat ook uitdagerspartijen meer invloed kunnen krijgen en op deze manier wellicht in een coalitie zouden kunnen komen, terwijl ze dan niet automatisch een gevestigde partij zijn (Moffitt, 2022). Een meer geschikte definitie is die van Downs (2012), hij stelt dat partijen zelf de indeling maken van gevestigde en uitdagerspartijen (door Downs *pariah parties* genoemd). Een partij is een gevestigde partij wanneer deze door andere partijen zo gezien wordt en een partij is een uitdagerspartij wanneer andere partijen deze als uitdager zien. Een uitdagerspartij daagt het systeem uit, introduceert nieuwe niet-economische onderwerpen in de politiek en is een verstoteling binnen de politieke partijen (De Vries & Hobolt, 2020; Downs, 2012). Hiermee komt het dicht in de buurt met wat Sartori al in 1976 een anti-systeempartij noemde. Een anti-systeempartij wil het huidige gezag aanpassen en kent een andere vorm van ideologie dan de gevestigde partijen (Sartori, 1976). In mijn scriptie zal ik de definitie van gevestigde partij en uitdagerspartij hanteren.

Deze definitie laat ook zien dat partijen kunnen veranderen van een gevestigde partij naar een uitdagerspartij en andersom. Het gaat hierbij nadrukkelijk om de relaties tussen verschillende politieke partijen. Gevestigde partijen hebben invloed doordat zij een andere partij als gevaarlijk en ongrondwettelijk of als normaal en legitiem neer kunnen zetten (Moffitt, 2022). De strategie hierachter is het trekken van kiezers van de niet-gevestigde partij. Uitdagerspartijen hebben hierop invloed door zichzelf als normaal en legitiem neer te zetten of juist door zichzelf als alternatief te laten zien van de huidige gevestigde partijen. Wanneer ze zich als normaal en legitiem neerzetten kan dit het gevolg hebben dat ze radicale, extreme kiezers kwijtraken. Naast de politieke partijen zelf spelen ook de media hierin een belangrijke rol (Moffitt, 2022). De media kunnen aan de ene kant veel aandacht geven aan partijen, waardoor ze voor de kiezer interessanter lijken. Aan de andere kant kan minder aandacht of negatieve aandacht zorgen voor een focus op de partij als niet-gevestigd (Moffitt, 2022).

In mijn scriptie zijn de VVD, het CDA en de PvdA gevestigde partijen, omdat ze al lange tijd actief zijn en in veel coalities gezeten hebben (Otjes & De Jonge, 2024). Daarnaast is ook D66 als gevestigde partij te zien, omdat het sinds 1994 als grotere partij samenwerkt in verschillende coalities en ook door de andere partijen als gevestigde partij wordt gezien (Brummer & Otjes, 2021). De PVV wordt door andere partijen vaak uitgesloten bij het vormen van coalities en niet geaccepteerd als gevestigde partij (Voerman & Vossen, 2019), waarmee het een uitdagerspartij is. Van NSC valt nog niet vast te stellen onder welke categorie het valt, omdat de partij pas sinds 2023 bestaat.

§2.4 Indelen van partijen: de kaderpartij, massapartij en catch-all partij

§2.4.1 Keuzes in indelingen

Met het ontstaan van meerdere types politieke partijen zijn ook de manieren van indelen van politieke partijen toegenomen. In deze paragraaf bespreek ik kort verschillende manieren die zijn ontstaan om politieke partijen in te delen. Daarna focus ik mij op de kaderpartij, massapartij, catch-all partij en de kartelpartij.

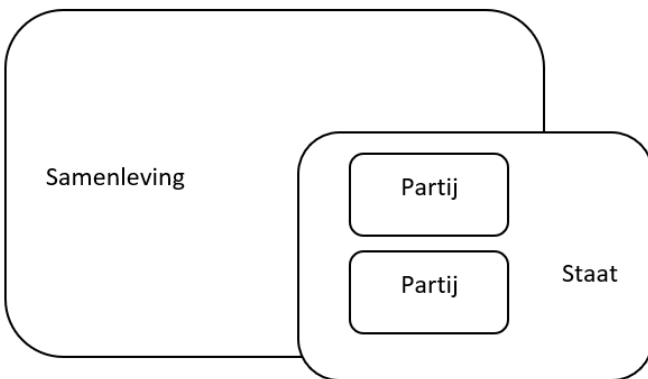
Politieke partijen indelen kan op basis van de genera van partijtypen, waarbij de indeling gebeurt op basis van de oorsprong van de partij (Krouwel, 2003). Een tweede manier van indelen van politieke partijen is op basis van abstracte dimensies. Het indelen gebeurt bij deze manier op basis van de doelen van de partij. Het nadeel van deze manieren van indelen is dat het vaag blijft op basis van welk genus of welk doel de partij wordt ingedeeld en dat het indelen hiermee meer op basis van gevoel dan op basis van criteria gebeurt (Krouwel, 2003). De derde manier onderscheidt politieke partijen op basis van verschillende vooropgestelde kenmerken (Krouwel, 2003). Onder deze derde manier van indelen valt ook de indeling in kaderpartij, massapartij, catch-all partij en kartelpartij. Deze partijen ontstonden in verschillende tijdsperiodes en kennen allemaal hun eigen kenmerken (Katz & Mair, 1995).

§2.4.2 Van kaderpartij naar kartelpartij

Partijen die aan het einde van de negentiende eeuw ontstonden zijn te herkennen aan de zwakke structuur en de grote macht van de elites (Duverger, 1954; Krouwel, 2003). Partijen bestonden uit een aantal mensen en hadden niet het doel om leden te krijgen en uit te breiden (Duverger, 1954). Deze kaderpartijen hadden een kleine elite aan het roer, waarvan werd verwacht dat zij in het nationaal belang handelden en konden handelen (Katz & Mair, 1995). Ten tijde van de verzuiling en beperkt

kiesrecht was dit een geschikte partijvorm. De kaderpartij stond, doordat de elite het nationale belang probeerde uit te voeren, midden in de samenleving en midden in de staat, zoals weergegeven in

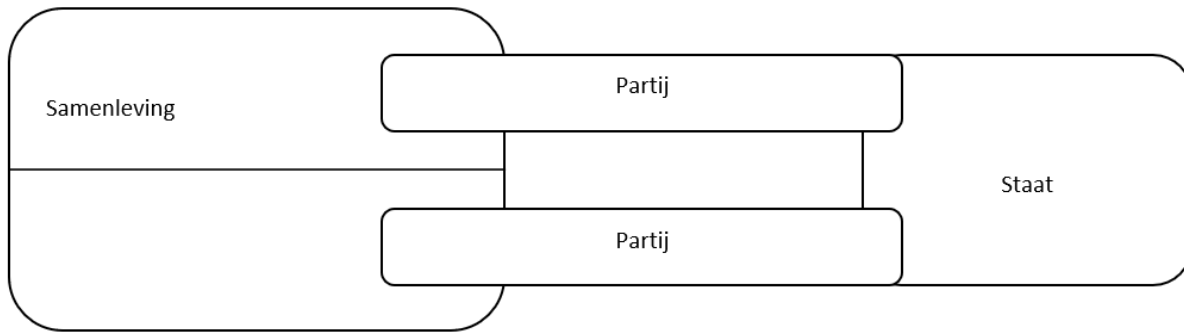
figuur 1.

FIGUUR 1: SCHEMATISCHE WEERGAVE VAN DE KADERPARTIJ (GEBASEERD OP KATZ & MAIR, 1995; 2018)

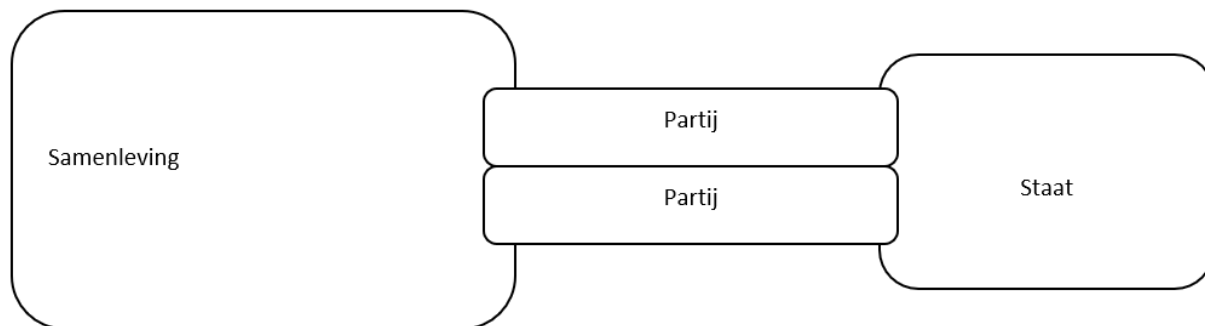
Door het toenemende aantal kiezers als gevolg van de uitbreiding van het kiesrecht en de industrialisering van de samenleving ontstond aan het begin van de twintigste eeuw een nieuw type partij: de massapartij (Katz & Mair, 1995). De kaderpartij voldeed niet meer aan de verwachtingen van de samenleving en als reactie daarop ontstond de massapartij. Het grootste verschil tussen de kaderpartij en de massapartij lijkt te zitten in het aantal leden, maar ligt daadwerkelijk in de oorzaak van het ledenaantal (Duverger, 1954; Katz & Mair, 1995). Kaderpartijen selecteerden de kandidaten die wat hen betreft het beste waren en slechts deze leden vormden de elite. Massapartijen richten zich juist op een hele groep in de bevolking en proberen zoveel mogelijk mensen lid te laten worden van de partij. De structuur van de massapartij is ingericht op grote ledenaantallen en formele structuren (Katz & Mair, 1995). Deze partijen zijn gebaseerd op een ideologie en het belangrijkste doel is deze ideologie naar voren laten komen. De massapartij was op deze manier een link tussen de samenleving en de staat, zoals weergegeven in figuur 2. De structuur van de eerste politieke partijen in Nederland kende de structuur van de massapartij. De ARP, LU en de SDAP bonden de kiezers van de verschillende zuilen aan hun partij en zorgden zo voor ideologisch grote partijen (Deschouwer & Koole, 1992).

FIGUUR 2: SCHEMATISCHE WEERGAVE VAN DE MASSAPARTIJ (GEBASEERD OP KATZ & MAIR, 1995; 2018)

Na de Tweede Wereldoorlog leken eerste de massapartijen terug te komen, maar het toenemende aantal zwevende kiezers en de economische welvaart in de jaren '60 zorgden voor de ontwikkeling van een nieuw partijvorm: de catch-all partij (Katz & Mair, 1995; Kirchheimer, 1966). De zwevende kiezers stemden niet meer op hun 'eigen partij' en daarmee was voor de catch-all partij de weg vrij voor het uitbreiden van hun leden. Bij de catch-all partij maakt het minder uit welke ideologie leden hebben en is vooral het aantal kiezers van belang (Kirchheimer, 1966). Leden krijgen tegelijkertijd minder rechten en het bestuur van de partij heeft de touwtjes in handen. Vooral partijen die niet aan een zuil gebonden zijn ontwikkelen zich tot catch-all partij (Deschouwer & Koole, 1992). In Nederland zijn D66 en CDA goed voorbeelden van een catch-all partij. In figuur 3 is zichtbaar dat de catch-all partij als partij broker fungeert tussen de samenleving en de staat.

FIGUUR 3: SCHEMATISCHE WEERGAVE VAN DE CATCH-ALL PARTIJ (GEBASEERD OP KATZ & MAIR, 1995; 2018)

De nieuwste partij is vanaf de jaren '70 te vinden en kenmerkt zich door een scheiding tussen staat en samenleving: de kartelpartij (Katz & Mair, 1995). De kartelpartij ontstaat door een afnemend ledenaantal, waardoor partijen in steeds grotere mate afhankelijk worden van de staat. De kartelpartij is verder uitgewerkt in [§2.5](#). De ontwikkeling van kaderpartij tot kartelpartij is relevant voor mijn

onderzoek, omdat de achtergrond van het ontstaan van de kartelpartij zo duidelijk is. De kartelpartij is op deze manier niet slechts een los begrip, maar een deel van de ontwikkeling van het politieke systeem.

§2.4.3 De verschillende gezichten van de partij

Een laatste belangrijk onderdeel waarop partijen worden onderzocht is op basis van de machtsverschillen van de drie gezichten van partijen (Katz & Mair, 1993). Katz en Mair (1993) stellen dat politieke partijen kunnen worden ingedeeld op basis van meerdere gezichten. De verschillende gezichten hebben allemaal ook verschillende doelen en middelen. Het eerste gezicht is de party on the ground (POG). Dit deel van de partij gaat over de leden, donateurs en mensen die op de partij stemmen en de invloed die zij hebben op de richting van de partij. Het tweede gezicht is de party in public office (PPO). Dit gaat over het deel van de partij wat zich op nationaal niveau in het parlement bevindt. Grofweg kan hier het begrip 'politici' worden toegepast, het gaat over de mensen die bij verkiezingen zijn gekozen voor een politieke functie binnen de partij. Het doel van dit onderdeel van de partij is het winnen van verkiezingen omdat dit onderdeel anders niet bestaat. Het derde gezicht is de party in central office (PCO). Dit gaat over het bestuur van de partij op landelijk niveau (hoofdbestuur) en het secretariaat. Bij dit gezicht komt de rol van bureaucratie ook naar voren. Elke politieke partij kent in min of meerdere mate deze drie gezichten, maar per politieke partij kan het verschillen hoe de macht binnen deze gezichten verdeeld is. De macht tussen de drie gezichten verschilt niet alleen per politieke partij, maar ook per type politieke partij. In [§2.5](#) ga ik in op de veranderende verhouding tussen de verschillende gezichten binnen de kartelpartij.

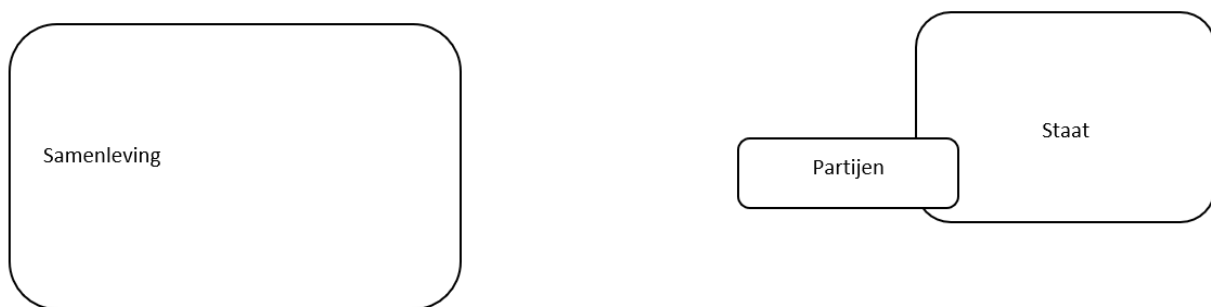
§2.5 Ontwikkeling van de kartelpartij

Na het ontstaan van de kaderpartij, massapartij en catch-all partij ontstond rond de jaren '70 een nieuw soort partij: de kartelpartij (zie §2.4). In §1.1, §1.3.1 en §2.4 zijn al enkele kenmerken van deze kartelpartij genoemd. In deze paragraaf ontleed ik deze kenmerken verder aan de hand van de verwachtingen die Katz en Mair (1995) schetsten bij de opkomst van deze partij. Tenslotte ga ik in op kritiek die op het concept van de kartelpartij is gegeven.

§2.5.1 De verwachtingen van de kartelpartij

Katz en Mair (1995) constateren dat er verschillende ontwikkelingen zichtbaar zijn in de samenleving. De eerste ontwikkeling die Katz en Mair (1995, 2009) opmerken is dat partijen naar de

staat toe schuiven. Dit zien ze terug in de toename aan subsidies, meer regels met betrekking tot de media, regels waar partijen zich aan moeten houden, steun vanuit de staat en een toegenomen toegang tot regeringsfuncties (Katz & Mair, 1995). De eerste verwachting die ze bij deze ontwikkeling opstellen is dat partijen meer door de staat worden beïnvloed. De afhankelijkheid van de staat zorgt ook voor meer regels voor inrichting van partijen, waardoor de staat invloed heeft op de partijen. De tweede verwachting hangt hiermee samen. Wanneer partijen dichter naar de staat trekken, komen ze verder van de samenleving af te staan. Bij een afname in ledenaantallen en een afname aan identificatie met de partij door leden, is aan deze verwachting voldaan (Katz & Mair, 2009). De derde verwachting is dat partijen die dichter naar de staat toe trekken ook meer op elkaar gaan lijken, omdat ze dichter bij elkaar en de staat komen te staan. Partijen werken vaker met elkaar samen, en verkiezen 'niet verliezen' boven altijd winnen. De toegenomen invloed van de PPO zorgt voor een verandering in doelen. Waar eerder standpunten en beleid wat zich onderscheid van dat van andere politieke partijen belangrijk was, is het nu belangrijk om professioneel campagne te voeren en stemmen te winnen. Het inhoudelijke beleid gaat op deze manier steeds meer op elkaar lijken, en zo ook de politieke partijen zelf (Katz & Mair, 1995; 2009). De verschuiving van partijen richting de staat is schematisch weergegeven in figuur 4. De eerste twee verwachtingen gaan over kenmerken op partijniveau, de derde verwachting gaat over relaties tussen partijen. De regels die vanuit de staat gelden sluiten aan bij kenmerken van een kartelpartij op systeemniveau.

FIGUUR 4: SCHEMATISCHE WEERGAVE VAN DE KARTELPARTIJ (GEBASEERD OP KATZ & MAIR, 1995; 2018)

De tweede ontwikkeling die Katz en Mair (1995) onderzoeken is de veranderende machtsverdeling binnen partijen. De drie gezichten die zij onderscheiden krijgen dus een andere invulling. De party in public office (PPO) krijgt meer macht ten opzichte van de POG. Hierdoor verwachten (vierde verwachting) Katz en Mair dat de belangen van de partij meer overeen gaan komen met de belangen van de PPO. Deze verwachting gaat over specifieke politieke partijen. De belangen van

de PPO zijn om niet te verliezen, zodat politici hun werk kunnen behouden. Om dit te bereiken gaan partijen samenwerken, zodat de gevolgen van zetelverlies minder erg worden. Dit ten opzichte van de doelen van de POG, die juist veel willen winnen en actief hun standpunten willen delen. Deze vierde verwachting gaat over relaties tussen partijen.

Tenslotte benoemen Katz en Mair nog enkele uitdagingen voor kartelpartijen. Eén van deze uitdagingen is dat met de opkomst van de kartelpartij extremere partijen, zoals rechts-populistische partijen, de kans krijgen om te groeien. Deze kans krijgen ze omdat de andere partijen een kartel vormen en mensen hun stem willen laten horen tegen de kartelpartijen (Katz & Mair, 1995).

§2.5.2 Kritiek op de kartelpartij

De introductie van deze kartelpartij heeft tot veel kritiek geleid, onder andere door Koole (1996). Hij heeft verschillende argumenten waarom de kartelpartij van Katz en Mair (1995) geen typologie voor partijen is. Het eerste argument wat hij hierbij benoemt is dat een 'kartel' zoals we het begrip uit de economie kennen, gaat over de overname van enkele 'partijen' van de gehele markt, waardoor andere 'partijen' geen invloed meer hebben. Koole (1996) wijst hier op het feit dat de kartelpartijen, ofwel de gevestigde partijen, niet de gehele markt bezitten, wanneer onder de markt het parlement valt. Wanneer echter de 'markt' niet het parlement bevat, maar mogelijke coalitiepartijen, is het woord kartel al veel beter passend. Daarnaast heeft hij kritiek op het feit dat de partij dichter naar de staat toe trekt, maar dat minder bewijs te vinden is voor de vraag of de samenleving ook verder van politieke partijen af komt te staan. Ook is de vraag hoe succesvol zogenoemde kartelpartijen zijn, omdat nieuwe partijen toch door lijken te dringen in het partijsysteem. Tenslotte gaat Koole (1996) in op de vraag in hoeverre het waar is dat er meer afstand te zien is tussen lokale partijen en nationale partijen en wat de daadwerkelijke macht van kartelpartijen via de media inhoudt. Koole (1996) is niet tegen het begrip kartelpartij, maar vindt het belangrijk dat er over deze cruciale vragen beter wordt nagedacht. De kartelpartij zoals deze in 1995 (Katz & Mair) is geïntroduceerd heeft meer structuur nodig zodat duidelijk is in welke gevallen een partij een kartelpartij genoemd mag worden en in welke gevallen niet (Koole, 1996).

§2.5.3 Functies van politieke partijen binnen de kartelpartij

Met het ontstaan van de kartelpartij verandert de uitvoering van de functies van politieke partijen (zie [§2.2](#)). De kartelpartij blijft ondanks de afnemende ledenaantallen een ledenpartij en kan daarmee de functie van rekruteren en selecteren blijven uitvoeren. De articulatie en aggregatie functie

blijft ook zichtbaar in de verkiezingsprogramma's die politieke partijen produceren. De mobilisatie en socialisatie functie van de partij gaat over het actief houden van actieve leden binnen de partij (Koole, 1992). Door de afname in afgevaardigden en de toename van de rechten van individuele leden, hebben actieve leden binnen de kartelpartij minder te zeggen (Detterbeck, 2005; Katz & Mair, 1995). De mobilisatie en socialisatie functie neemt dan ook af met de opkomst van de kartelpartij. De communicatiefunctie (communicatie van PPO en PCO naar POG) is veranderd, maar nog steeds aanwezig. De communicatie van partijen gebeurt meer via de media en minder binnen de partij (Koole, 1992). Op deze manier trekt de partij ook kiezers aan die geen lid zijn van de partij.

De kartelpartij zoals in deze scriptie onderzocht is een politieke partij die zich dichtbij de staat bevindt en waarin de PPO veel macht heeft, waardoor de competitie tussen partijen op een andere manier verloopt. In het eerste deel van de resultaten onderzoek ik welke kenmerken de kartelpartij meetbaar maken. Dit sluit aan bij de kritiek van Koole (1996) over de afwezigheid van structuur bij het definiëren van kartelpartijen.

§2.6 Wat is een populistische partij?

Een laatste kernbegrip is populisme. Het is belangrijk om dit begrip te definiëren, omdat dit terugkomt in één van de verwachtingen van de kartelpartijthese. Katz en Mair (1995) voorspelden namelijk dat met de opkomst van de kartelpartij ook populistische partijen meer de ruimte zouden krijgen. Een exacte definitie van populisme is niet makkelijk te geven, in de literatuur verschillen de meningen over de criteria voor populistische partijen. Ondanks de verschillen in mening over criteria is vaak wel duidelijk welke partijen wel en welke partijen niet populistisch zijn (De Jonge, 2021). Jagers en Walgrave (2007) onderscheiden een dunne en dikke definitie van populisme. De dunne definitie van populisme gebruikt de letterlijke vertaling van het woord: populisme is er voor de mensen. Deze dunne definitie geldt voor alle populistische partijen. De dikkere definitie, waarbij ook naar de mate waarin de partij tegen de elite is en in hoeverre het een groep uitsluit wordt meegenomen, is niet in alle gevallen bij alle populistische partijen aanwezig (Jagers & Walgrave, 2007). De wij tegen zij houding van het volk en de elite uit de dikke definitie komt ook in de definitie van Mudde (2004) terug. Hij definieert populisme als "een ideologie die de samenleving gesplitst ziet in twee homogene en vijandige groepen, 'the pure people' versus 'the corrupt elite', en die zegt dat politiek een expressie van de wil van het volk moet zijn". Populisme als ideologie is wellicht een te sterk begrip, omdat het vaak niet een bepaalde ideologie volgt, maar echt de wil van het volk. Deze wil van het volk houdt zich niet aan een ideologie vast (Lucardie & Voerman, 2012). Tenslotte hebben populistische partijen vaak, maar zeker niet altijd,

leiders met een charismatische autoriteit, waar mensen zich steeds meer tot aangetrokken voelen (Mudde, 2004). In deze scriptie hanteer ik de dunne definitie als basisvoorwaarde voor een populistische partij, aangevuld met de dikke definitie. De definitie die ik in deze scriptie hanteer stelt dat een populistische partij in ieder geval op moet komen voor de bevolking van het eigen land, en dat de partij daarnaast ook tegen de elite kan zijn en groepen uitsluit. Daarnaast moet de partij ook uit de literatuur als populistisch naar voren komen.

In deze scriptie onderzoek ik de invloed van de populistische partij PVV. Deze partij voldoet aan de verschillende vereisten voor populisme. De partij is vanuit de literatuur populistisch genoemd (Lucardie & Voerman, 2012; Voerman & Vossen, 2019). Daarnaast stelt de partij zelf vast er voor alle Nederlanders te zijn en het namens het volk te spreken (Voerman & Vossen, 2019). De PVV sluit moslims systematisch uit en komt op tegen de elite die in Den Haag heerst (PVV, 2010; Voerman & Vossen, 2019).

§2.7 Regulering van politieke partijen in Nederland

Sinds de oprichting van de eerste politieke partij in 1879 is de partijorganisatie een lange tijd de verantwoordelijkheid geweest van politieke partijen zelf (Voerman et al., 2023). Partijen waren voor een groot deel afhankelijk van contributie en donaties van leden. In 1958 werd geconstateerd dat staatsregulering niet bevorderlijk zou zijn voor de democratie en de interne partijorganisatie. Door afnemende ledenaantallen en minder verbondenheid van leden met politieke partijen werd de roep om subsidie steeds groter. In de jaren '70 kregen politieke partijen voor het eerst indirect subsidie van de staat. De onderdelen die op dat moment subsidie kregen waren de wetenschappelijke bureaus en de jongerenorganisaties (Voerman et al., 2023).

Deze indirecte subsidiëring van nevenorganisaties werd in 1989 gevolgd door meer regulering (Kieswet, 1989; Voerman et al., 2023). Politieke partijen die met hun partijnaam op de kandidatenlijst voor verkiezingen geplaatst wilden worden, dienden een vereniging met volledige rechtsbevoegdheid te zijn. In 1999 werd de Wet subsidiëring politieke partijen (Wsp) ingevoerd. Politieke partijen die subsidie wilden ontvangen moesten minimaal 1000 betalende leden hebben (Wet subsidiëring politieke partijen, 1999). Daarnaast moeten donaties boven de 4.537,80 euro die niet van natuurlijke personen komen openbaar gemaakt worden. De subsidie die partijen vervolgens ontvangen mag besteed worden naar eigen inzicht, maar wel binnen bepaalde brede kaders. In 2005 werd deze wet aangepast waardoor vanaf toen de hoogte van de subsidie niet meer alleen afhing van het aantal zetels, maar ook van het aantal leden.

Na een periode waarin van meerdere kanten werd aangestuurd op openbaar maken van donaties aan politieke partijen werd in 2013 de Wet financiering politieke partijen (Wfpp) ingevoerd (Voerman et al., 2023). Hiermee werden politieke partijen verplicht hun inkomsten openbaar te maken, mochten giften boven de 100.000 euro per jaar niet worden aangenomen en mochten donateurs uit het buitenland niet doneren aan Nederlandse politieke partijen (Voerman et al., 2023; Wet financiering politieke partijen, 2013). Politieke partijen moeten jaarlijks hun financiën openbaar maken. In een jaar met Tweede Kamerverkiezingen moest dit nogmaals gebeuren, drie weken voor de verkiezing. Wanneer deze wet werd overtreden kon de politieke partij een bestuurlijke boete krijgen en bij veroordeling tijdelijk het recht op subsidie verliezen. Ter evaluatie van de wet werd in 2018 de commissie-Veling ingesteld. Deze commissie vond onder andere dat de partijen beperkt werden in organisatievorm, dat regionale en lokale partijen ten onrechte werden buitengesloten en dat de subsidie meer van leden- dan van zetelaantallen af moest hangen. Tot op dat moment vormde namelijk het zetelaantal voor het grootste gedeelte de basis voor de verdeling van de subsidie. De Evaluatiewet Wfpp verhoogde het subsidiebedrag dat politieke partijen kregen en verlaagde op aandringen van de Tweede Kamer de bedragen vanaf wanneer giften openbaar gemaakt moeten worden en de snelheid waarmee grote giften openbaar gemaakt moesten worden (Broeksteeg & Gijsenbergh, 2022).

Op het moment van schrijven ligt een nieuwe wet op tafel, de Wet op de politieke partijen (Wpp) (Voerman et al., 2023). Het concept wetsvoorstel van deze nieuwe wet regelt nieuwe zaken boven op de hierboven genoemde wetten. Nieuw in deze wet is onder andere de subsidie voor decentrale politieke partijen. Daarnaast worden de bedragen voor het openbaar maken van een gift weer verlaagd. Een ander belangrijk onderdeel van de wet focust zich op digitale campagnevoering en microtargeting (Voerman et al., 2023). Ook worden de regels voor het verbieden van politieke partijen duidelijker gemaakt (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninklijksrelaties, 2024). Een voorstel van deze wet is door de ministerraad naar de Raad van State gestuurd voor advies.

§3 Methoden

§3.1 Onderzochte partijen: oude en nieuwe partijen

In het komende hoofdstuk zet ik uiteen hoe ik het onderzoek heb uitgevoerd. Het onderzoek wat ik heb uitgevoerd richt zich op de vorming en ontwikkeling van kartelpartijen binnen Nederland. In verband met de beschikbare tijd heb ik mij gericht op zes Nederlandse politieke partijen die op dit moment (2024) in de Tweede Kamer actief zijn. Dit zijn VVD, CDA, PvdA, D66, PVV en NSC. Deze partijen zijn om verschillende redenen gekozen. VVD, CDA en PvdA zijn drie partijen die veel hebben meegewerkt in coalities en al lange tijd actief zijn binnen de politiek. Deze partijen komen voort uit de verzuilde samenleving (Lijphart, 1990). D66 is ontstaan als ledenpartij met veel interne democratie, maar sinds 1973 werkt D66 ook veel samen in coalities (Brummer & Otjes, 2021). PVV is een voorbeeld van een populistische partij die veel in de oppositie zit (Voerman & Vossen, 2019), maar na de verkiezingen van 2023 in de coalitie terecht is gekomen. Daarnaast is de PVV relevant voor het derde deel van mijn scriptie, waarin ik de opkomst van populistische partijen onderzoek. NSC neem ik mee in mijn onderzoek, omdat de partij veel overeenkomsten kent met het CDA (DNPP, 2024b). Ondanks dat het een nieuwe partij is, zou het mogelijk zijn dat deze partij een nieuwe gevestigde partij kan worden. Daarom is het interessant om deze partij ook mee te nemen in mijn onderzoek. Op deze manier is een variatie zichtbaar in gekozen partijen, waarmee partijen die in verschillende periodes zijn ontstaan zijn onderzocht.

§3.2 Onderzoeksopzet

Het onderzoek bestaat uit drie delen waarin ik kwalitatieve en kwantitatieve methoden met elkaar combineer. In het eerste deel heb ik een literatuuronderzoek gedaan en aan de hand van de kenmerken van kartelpartijen een index opgesteld. Met deze index is te meten in hoeverre een partij een kartelpartij is. Deze index heb ik in andere landen getest aan de hand van de dataset van de tweede ronde van het Political Party Database Project. In het tweede deel gebruik ik deze index om te analyseren of er in Nederland sprake is van kartelpartijen. In het derde deel ga ik in op de ontwikkeling van populisme als reactie op kartelpartijen. In deze paragraaf zal ik per deel bij langs gaan op welke manier ik het heb onderzocht.

§3.2.1 Deel I: hoe is een kartelpartij te toetsen aan de hand van een index?

In het eerste deel heb ik een literatuuronderzoek uitgevoerd en op basis hiervan een index opgesteld. Het literatuuronderzoek richt zich op eerder onderzoek naar de vorming van kartelpartijen wereldwijd. Voor het literatuuronderzoek heb ik gebruik gemaakt van wetenschappelijke literatuur. De kenmerken die uit dit literatuuronderzoek naar voren kwamen als belangrijkste voor het begrip kartelpartij heb ik verwerkt in een index. Met deze index is het mogelijk om te onderzoeken of een partij een kartelpartij is. Met behulp van de tweede ronde van de Political Party Database Project (PPDB) (Scarrow et al., 2022a; 2022b) en gegevens van het Manifesto Project (Lehmann et al., 2024) controleer ik hoe goed deze index toepasbaar is in verschillende landen. De kenmerken uit de kartelpartijen-index zijn terug te vinden in variabelen in de dataset.

Het PPDB is een wereldwijd project waarin informatie is verzameld over 288 politieke partijen in 51 landen (Scarrow et al., 2022a; 2022b). De studie focust zich op de organisatie van partijen en de manier waarop zij handelen. De data zijn verzameld door experts een uitgebreide vragenlijst in te laten vullen over de politieke partijen. De eerste ronde is gepubliceerd in 2017, de tweede ronde in 2022. De tweede ronde bevat data over de organisatie van partijen tussen 2011 en 2019. De dataset van de tweede ronde van het PPDB is hiermee een geschikte dataset om de index voor kartelpartijen mee te testen.

Het Manifesto Project verzamelt gegevens over politieke partijen uit meer dan 50 landen (Lehmann et al., 2024). De gegevens halen de onderzoekers uit verkiezingsprogramma's, coalitieakkoorden en openbare verkiezingsstatistieken. Het project bevat gegevens van partijen sinds 1945 en de onderzoekers werken de gegevens twee keer per jaar bij. Op het gebruik van deze dataset is ook kritiek gekomen (Franzmann & Kaiser, 2006; Jahn, 2011), maar toch is het nuttig deze gegevens te gebruiken (Budge, 2013). Voor dit onderzoek is de de links-rechts positie van partijen geanalyseerd. Hierop kunnen partijen theoretisch tussen de -100 en 100 scores, waarbij -100 staat voor erg links en 100 voor erg rechts (Vittori, 2017).

§3.2.2 Deel II: de kartelpartij in de praktijk: Nederland getest in de index

In het tweede deel pas ik de index toe op de casus Nederland. De focus op de politieke situatie in één specifiek land, Nederland, maakt dit deel een single case study. Daarnaast is het een within country comparison, omdat ik de partijen binnen Nederland met elkaar heb vergeleken, zowel tussen als binnen partijen. Tussen verschillende partijen heb ik de relaties tussen de politieke partijen onderzocht, en binnen de partijen heb ik de structuur van specifieke partijen onderzocht. Het voordeel van deze

vorm van onderzoek is dat het een hoge mate van interne validiteit kent (Pepinsky, 2019). In tegenstelling tot kwantitatief onderzoek zal het onderzoek in dit deel bestaan uit meer variabelen dan cases (politieke partijen), maar omdat deze manier van onderzoek niet uitgaat van statistische methoden maar van een single case study hoeft dit geen probleem te zijn (Levy, 2008).

Het doel van dit deel is het verzamelen van informatie over politieke partijen in Nederland in de periode van 2000 tot en met 2023 en deze invoeren in de index die ik in het eerste deel heb gecreëerd. Deze periode is interessant om te onderzoeken omdat er sindsdien veel veranderingen binnen de politiek zijn geweest en extreme en populistische partijen steeds vaker terug te zien zijn in de Tweede Kamer. Om te onderzoeken op welke manier partijen zich hebben ontwikkeld, analyseer ik de ontwikkeling op drie momenten: 2000, 2012 en 2023. De data heb ik verzameld aan de hand van statuten, reglementen, jaarverslagen, websites van partijen, repository van het DNPP, het Manifesto Project, het PPDB, boeken en artikelen.

§3.2.3 Deel III: populisme als gevolg van de kartelpartij: de PVV

Het laatste deel van mijn onderzoek focust zich op de ontwikkeling van populisme als reactie op de ontwikkeling van kartelpartijen. Populistische partijen komen in Nederland regelmatig voor. Voorbeelden van populistische partijen uit de afgelopen jaren zijn LN/LPF, SP, TON, PVV en FVD (Lucardie & Voerman, 2012; Rooduijn, 2021). In dit deel van het onderzoek heb ik mij gericht op de PVV. Ten eerste is de PVV een populistische partij die al sinds 2006 actief is. Dit maakt het mogelijk om de partij over een langere periode te onderzoeken en daarnaast laat dit zien dat het niet slechts een tijdelijke reactie is. De PVV is daarnaast een grote partij in de Nederlandse politiek en ze heeft bij de Tweede Kamer verkiezingen van 2023 zelfs het grootste aantal zetels gehaald (37). De SP is ook al langere tijd actief en is een grote partij geweest, maar Katz en Mair (1995) noemen in hun artikel de opkomst van extreemrechtse partijen met onder andere xenofobische denkbeelden als voorbeeld. Hierdoor is de PVV meer geschikt om in deze scriptie te onderzoeken dan de SP. Omdat dit deel van het onderzoek zich richt op slechts één politieke partij is sprake van een single case study, waarbij de casus PVV is.

§3.3 Betrouwbaarheid en validiteit

In deze paragraaf bespreek ik op welke manier de validiteit en betrouwbaarheid in dit onderzoek is gewaarborgd. In eerder onderzoek naar kartelpartijen is gebruik gemaakt van verschillende kenmerken van kartelpartijen die op verschillende manieren werden gemeten. Detterbeck (2005)

onderzoekt de kartelpartijen op verschillende gebieden door documentonderzoek uit te voeren. Sandri en Pauwels (2010) onderzoeken kartelpartijen aan de hand van kwantitatieve data en voeren hier ook een statistische analyse op uit. Op deze manier zit er verschil in de conclusies over kartelpartijen. Door in dit onderzoek gebruik gemaakt te hebben van een index is het waarschijnlijk dat bij een herhaling van het onderzoek dezelfde resultaten gevonden worden. Daarnaast is de index getest op partijen die ook in eerder onderzoek zijn onderzocht, waarmee is getest of bij een herhaling van een onderzoek dezelfde resultaten gevonden worden. Eerdere onderzoeken naar kartelpartijen hebben aangetoond dat het lastig is vast te stellen wanneer precies wel of niet sprake is van een kartelpartij. Met behulp van mijn onderzoek en de index die ik ontwikkel wordt dit in de toekomst mogelijk. Hiermee is het concept kartelpartij beter te operationaliseren en kan onderzoek op een betrouwbare manier worden uitgevoerd.

Het gebruik van een index brengt ook nadelen met zich mee, omdat bij het beoordelen van kenmerken gebruik wordt gemaakt van de kennis van de onderzoeker en het niet altijd mogelijk is om op een objectieve manier punten te geven. In de kartelpartijen-index wordt dit gepoogd tegen te gaan door het gebruik van meetbare kenmerken van politieke partijen. Toch is het niet geheel mogelijk om de subjectiviteit weg te nemen, waardoor op de kennis en kunnen van de onderzoeker vertrouwd dient te worden.

De index zorgt niet alleen voor een betrouwbaarder onderzoek, maar ook voor een meer valide onderzoek. Door een literatuuronderzoek uit te voeren naar de kenmerken van kartelpartijen en hoe dit gemeten moet worden, zorg ik ervoor dat ik met de index het juiste concept meet. Daarnaast heb ik in dit onderzoek de index gecontroleerd in andere landen, waarmee ook de externe validiteit van dit onderzoek hoog is.

§4 Resultaten deel I: bestaand onderzoek en het ontwikkelen van de index

Sinds de introductie van de kartelpartijen stelling door Katz en Mair (1995) zijn vele studies uitgevoerd over dit thema. In dit deel van mijn scriptie behandel ik verschillende onderzoeken naar kartelpartijen in verschillende landen en stel ik de belangrijke kenmerken die uit de onderzoeken naar voren komen vast. Deze kenmerken heb ik geordend in verschillende thema's, die lopen van systeemniveau naar partijniveau. Omdat de onderzoeken kenmerken van meerdere thema's bespreken, ga ik eerst individueel op de onderzoeken in. Op basis van de onderzoeken heb ik een overzicht gemaakt van de kenmerken die besproken worden. Met dit overzicht is het mogelijk om de kenmerken per thema duidelijk te hebben. De thema's vormen de basis voor de index. Met de index is het mogelijk om kartelpartijen te meten. De index heb ik getest op de partijen die in de verschillende studies onderzocht zijn, om de betrouwbaarheid en validiteit van de index te bevestigen.

§4.1 Bestaande onderzoeken naar kartelpartijen

§4.1.1 Onduidelijkheid over de kenmerken van de kartelpartij

In de jaren na de introductie van het begrip kartelpartij is veel onderzoek gedaan naar het bestaan en de ontwikkeling van kartelpartijen. Deze onderzoeken hebben geleid tot veel nieuwe informatie over kartelpartijen. Katz en Mair (1995) hebben in hun artikel vastgesteld dat het hoogtepunt van de massapartij en de catch-all-partij voorbij is en dat een nieuw soort partij lijkt te ontstaan: de kartelpartij. In hun artikel komt naar voren wat belangrijke kenmerken zijn en hoe de kartelpartij zich aanpast aan de veranderingen in de samenleving, zoals een dalend ledenaantal bij politieke partijen. Onduidelijkheid bestaat over de vraag wanneer een politieke partij daadwerkelijk een kartelpartij genoemd kan worden. In zijn artikel schrijft Koole het volgende:

In plaats van een evolutionaire taal te gebruiken, zouden Katz en Mair ons kunnen helpen om hun "kartelpartij" beter te begrijpen als ze zich zouden concentreren op het ontwikkelen van suggesties over de factoren die partijen van het vermeende karteltype veroorzaken. Waarom ontwikkelen deze partijen zich in bepaalde landen en niet in andere? Of: waarom kunnen sommige partijen kartelpartijen worden genoemd en andere in hetzelfde land niet als zodanig worden gekarakteriseerd? (Koole, 1996, vertaald uit het Engels)

Het feit dat er een nieuw soort partij ontstaat is niet te ontkennen, maar om conclusies te kunnen trekken over wanneer een partij een kartelpartij is en om landen met elkaar te kunnen vergelijken, is het belangrijk dat er meer structuur en duidelijkheid komt (Koole, 1996). Een index die rekening houdt met de context van een land, maar tegelijkertijd ook met relaties tussen partijen en de inrichting van individuele partijen zorgt voor meer structuur en duidelijkheid en laat ook zien wanneer een bepaalde partij een kartelpartij genoemd kan worden. Hiervoor is het eerst nodig duidelijk te hebben welke resultaten uit eerdere studies naar voren zijn gekomen.

De studies naar kartelpartijen nemen vaak het artikel van Katz en Mair (1995) als voorbeeld en passen dit toe op politieke partijen in het land of in de landen waar zij het onderzoek uitvoeren (Detterbeck, 2005, 2008; Hagevi, 2018; Sandri & Pauwels, 2010; Vittori, 2017). Uit de studies die gedaan zijn komen meerdere overeenkomsten naar voren, maar er zijn ook verschillen in de manier waarop de studies zijn uitgevoerd. Studies zijn uitgevoerd over verschillende landen met uit alle landen politieke partijen, met één land en alle politieke partijen, maar ook met één politieke partij per land. Er is hierin een onderscheid te zien tussen onderzoek op systeemniveau, onderzoek naar de relaties tussen partijen en onderzoek naar de interne organisatie van partijen. De onderzoeken die ik gebruik voor deze scriptie hebben de kartelpartij stelling op zo'n manier toegepast dat het een aanvulling vormt op het artikel van Katz en Mair (1995). Ik behandel de onderzoeken op chronologische volgorde en ga in op elementen die uniek zijn aan het desbetreffende onderzoek en die een aanvulling vormen op de eerdere onderzoeken.

§4.1.2 Detterbeck en kartelpartijen in Denemarken, Zwitserland, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk

Het eerste onderzoek wat ik gebruik is dat van Detterbeck (2005). Dit onderzoek gaat over de interne organisatie en de relatie tussen partijen. Detterbeck (2005) onderzoekt de vorming van kartelpartijen in Denemarken, Zwitserland, Duitsland en het Verenigd Koninkrijk. Hierbij verwacht hij dat in Denemarken en Duitsland sprake is van kartelpartijen (positieve casus) en in Zwitserland en het Verenigd Koninkrijk niet (negatieve casus). In Denemarken en Duitsland krijgen politieke partijen staatssteun en beide landen kennen een geschiedenis waarin politieke partijen veel met elkaar samenwerken. Op deze manier trekken partijen meer naar de staat toe en zijn ze ook eerder geneigd om intensiever met elkaar samen te gaan werken. De verwachting is dan ook dat in deze landen sprake is van kartelpartijvorming (Detterbeck, 2005; Katz & Mair, 1995). In het Verenigd Koninkrijk is er minder staatssteun en werken politieke partijen minder samen, daarom is hierbij de verwachting dat er geen kartelpartijen zullen zijn (Detterbeck, 2005; Katz & Mair, 1995). Zwitserland komt niet voor in het

onderzoek van Katz en Mair (1995), maar is in het onderzoek van Detterbeck (2005) wel meegenomen. In Zwitserland werken partijen ook veel samen, wat zou kunnen duiden op een kartelpartijen, maar het institutionele systeem van Zwitserland waarin de deelstaten (kantons) veel autonomie hebben en directe democratie en corporatisme een rol speelt nodigt niet uit tot kartelpartijen. Daarom neemt Detterbeck (2005) het in zijn onderzoek mee als negatieve casus. Per land onderzoekt Detterbeck twee politieke partijen waarvan hij op basis van grootte en gevestigdheid verwacht dat ze kartelvorming laten zien. Hierbij is rekening gehouden met het feit dat er zowel een rechtse als een linkse politieke partij bij zit.

Uit het onderzoek komt naar voren dat alle landen enige kenmerken van kartelpartijen laten zien, maar dat dit het verst doorgetrokken kan worden in de positieve casus, namelijk Duitsland en Denemarken. Dit zijn de landen waarvan ook Katz en Mair (1995) verwachtten dat zij kartelpartijen zouden krijgen door de steun die partijen krijgen van de staat en door de consensuspolitiek. Daarnaast constateert Detterbeck (2005) dat het belangrijk is om de context mee te nemen in het onderzoek en rekening te houden met het feit dat er meerdere oorzaken kunnen zijn voor de uitkomst van de kartelpartij.

§4.1.3 Detterbeck en casus Duitsland

Om deze context beter te kunnen onderzoeken, heeft Detterbeck in 2008 een studie gedaan naar de vorming van kartelpartijen in Duitsland. Dit onderzoek focust zich hiermee meer op het systeemniveau dan het vorige onderzoek van Detterbeck. In de studie wordt onderzocht of het politieke systeem in Duitsland geschikt is voor de vorming van een partijkartel. Daarnaast onderzoekt hij ook hier weer de relaties tussen verschillende partijen en de interne organisatie van partijen. Het politieke systeem in Duitsland biedt gunstige factoren voor het laten groeien van kartelpartijen. Zo is er een kiesdrempel en is subsidie voor politieke partijen in Duitsland al lang het geval. Ondanks deze gunstige condities voor het ontwikkelen van kartelpartijen kent Duitsland geen kartelpartijen.. De conclusie die Detterbeck (2008) hieruit trekt is dat er in Duitsland wel sprake is van een partijkartel, maar dat er geen kartelpartijen zijn. Hiermee doelt Detterbeck (2008) op het feit dat de partijen in Duitsland dichter naar de staat zijn getrokken en dat er op systeemniveau kenmerken zichtbaar zijn van een kartel, maar dat individuele partijen deze kenmerken niet kennen. Doordat dit onderzoek zich slechts op één land focust is het een goed voorbeeld voor mijn eigen onderzoek. Uit het artikel komt ook veel diepgang naar voren: wanneer op één land gefocust wordt is er meer ruimte om de diepte in te gaan dan wanneer meerdere landen worden onderzocht. Ook komt hieruit naar voren dat het voor de ontwikkeling van kartelpartijen

belangrijk is dat er condities zijn waarin kartelpartijen kunnen groeien. Er is pas sprake van kartelpartijen wanneer op zowel systeemniveau als op partijniveau kenmerken van kartelpartijen zichtbaar zijn en er meer dan één kartelpartij is. Met slechts één kartelpartij kan geen partijkartel gevormd worden.

§4.1.4 Sandri en Pauwels en een kwantitatief onderzoek naar kartelpartijen in België en Italië

Het onderzoek van Sandri en Pauwels (2010) focust zich specifiek op de interne organisatie van partijen in België en Italië. De keuze voor België en Italië is gemaakt omdat deze landen op veel vlakken op elkaar lijken. De landen kennen een geschiedenis van massapartijen die zich langzaam hebben losgemaakt van de samenleving. Omdat deze landen op elkaar lijken wordt er *ceteris paribus* onderzoek uitgevoerd. Op deze manier hoeft geen rekening gehouden te worden met het systeemniveau. In het onderzoek zijn elf Vlaamse partijen en acht Italiaanse partijen meegenomen. Deze studie is, in tegenstelling tot de andere studies, kwantitatief. Aan de hand van tweeëntwintig variabelen is een analyse uitgevoerd, waarbij een selectie is gemaakt tussen belangrijke variabelen en minder belangrijke variabelen. De belangrijke variabelen hebben in het onderzoek een zwaardere weging. Met behulp van deze analyse krijgen de deelnemende partijen een cijfer tussen de 0 en 10, waarbij een 10 aangeeft dat er sprake is van een kartelpartij en een 0 dat hier geen sprake van is. Dit onderzoek laat zien dat het mogelijk is een index te maken waarmee een cijfer kan worden gegeven aan de mate waarin een politieke partij kenmerken van een kartelpartij vertoont. Naast een rapportcijfer is er in dit onderzoek ook onderzocht wat de invloed van de partijfamilie en het land(sdeel) op de mate van kartelvorming is. Uit het onderzoek komt ook naar voren dat er grote verschillen zijn tussen Belgische en Italiaanse partijen. Deze verschillen tonen aan dat het belangrijk is om toch rekening te houden met de context en het systeemniveau. Een *ceteris paribus* conditie lijkt in onderzoek naar kartelpartijen dus niet mogelijk. Ook komt naar voren dat hoe rechtser een partij is, hoe minder kartelvorming er is. Dit is gedeeltelijk te verklaren door het feit dat groene (linkse) partijen extreem gekarteliseerd zijn, terwijl rechts-populistische partijen dit niet zijn. Daarnaast zijn Vlaamse partijen meer gekarteliseerd en Italiaanse partijen minder. Een laatste interessante bevinding uit dit onderzoek is dat er in dit onderzoek een samenhang is gevonden tussen het ledenaantal en de mate van kartelvorming. Hoe meer leden een partij heeft, hoe minder een partij gekarteliseerd is (Sandri & Pauwels, 2010).

Het onderzoek van Sandri en Pauwels (2010) laat zien dat het mogelijk is een index te maken die meet in hoeverre een partij een kartelpartij is. Sandri en Pauwels bieden hiermee een goed voorbeeld voor mijn eigen onderzoek. Het onderzoek van Sandri en Pauwels (2010) richt zich slechts op de interne

organisatie van partijen, terwijl ik een index heb ontwikkeld die zich op meerdere aspecten van de kartelpartij richt (zie §4.2 en §4.3). Daarnaast gaan Sandri en Pauwels (2010) uit van een ceteris paribus conditie tussen het systeem van België en Italië, terwijl de context en het systeemniveau juist een belangrijk onderdeel is van de kartelpartij. De context dient in de index dan ook meegenomen te worden.

§4.1.5 Sociaaldemocratie en kartelpartijen door Vittori

Een ander onderzoek wat zich ook richt op partijniveau en niet op systeemniveau, is het onderzoek van Vittori (2017) in Frankrijk, Spanje en Italië. Vittori richt zich hier op drie sociaaldemocratische partijen en de kartelvorming binnen deze partijen. Deze partijen zijn niet gekozen om het land waar ze in liggen, maar om de ideologie van de partij. Dit artikel richt zich op de overheidsfinanciering, het lidmaatschap en de ideologische convergentie van partijen. De verticale stratarchie – de onderlinge autonomie van de verschillende niveaus van een politieke partijen – van kartelpartijen is in dit onderzoek niet onderzocht. De overheidsfinanciering is onderzocht door literatuuronderzoek te doen. Het lidmaatschap van partijen is onderzocht door naar de afname in lidmaatschap te noteren en eerder onderzoek te gebruiken. Voor de ideologische convergentie van de partijen gebruikt Vittori (2017) gegevens van het Comparative Manifesto Project, dat tegenwoordig Manifesto Project heet. Hij vergelijkt hier de links-rechts plaatsing en het EU standpunt van de sociaaldemocratische partijen in vergelijking met een rechtse partij uit het desbetreffende land.

Uit het onderzoek komt naar voren dat er tekenen zijn van kartelvorming, maar dat er nog geen gehele bevestiging is van de kartelpartijen stelling. Vittori (2017) komt tot deze conclusie doordat het lidmaatschap op sociaaldemocratische partijen niet volledig verdwenen is, er geen volledige afhankelijkheid is van overheidssubsidies en sociaaldemocratische partijen op sommige thema's nog in mening verschillen van centrumrechtse partijen. Deze resultaten laten nogmaals zien dat het belangrijk is om een index te hebben waarmee kartelpartijen gemeten kunnen worden. In de drie gemeten partijen zijn enigszins kenmerken van kartelpartijen te vinden, maar het is niet duidelijk wanneer een partij ook daadwerkelijk een kartelpartij kan worden genoemd.

§4.1.6 Hagevi: Publieke financiering aan politieke partijen in Zweden

Een laatste studie heeft onderzoek gedaan naar de publieke financiering van partijen in Zweden (Hagevi, 2018). Zweden is hier als casus gekozen, omdat het in het onderzoek van Katz en Mair (1995) als één van de landen werd genoemd waarin het waarschijnlijk is dat zich kartelpartijen zullen

ontwikkelen. In deze studie onderzoekt Hagevi (2018) de verschuiving in de macht van de verschillende gezichten (Katz & Mair, 1993). Katz en Mair (1995) stellen dat de PPO meer macht krijgt ten opzichte van de PCO en de POG. Hagevi (2018) onderzoekt dit door de geldstromen van politieke partijen te volgen. Dit is onderzocht op landelijk, provinciaal en gemeentelijk niveau. Uit de inkomsten van de partijen is af te lezen of de inkomsten van de PPO toenemen, Uit het onderzoek komt naar voren dat steeds meer van de financiering van de staat naar de PPO gaat en een kleiner deel naar de PCO. Daarnaast vindt Hagevi (2018) bevestiging voor de stelling dat de organisatie van politieke partijen wordt ingericht volgens verticale stratarchie, waarbij er wederzijdse autonomie is tussen nationale, provinciale en gemeentelijke partijen. Deze conclusie trekt Hagevi (2018) doordat de provinciale en gemeentelijke partijen meer geld krijgen vanuit de staat en hiermee meer vrijheid hebben om de koers van de regionale of lokale partij te bepalen.

§4.1.7 Waarom een algemene index een goed idee is

Uit de voorafgaande onderzoeken komen verschillende punten naar voren. Bij het onderzoeken van kartelpartijen is het belangrijk om rekening te houden met de verschillende onderdelen van een kartelpartij. Kartelpartijen zijn partijen die in een systeem bestaan wat de groei van kartelpartijen bevordert. Daarom is het belangrijk om rekening te houden met de context van het land. De kartelpartij kent veel verschillende kenmerken en om een conclusie te kunnen geven over in hoeverre een partij een kartelpartij is, is het belangrijk al deze kenmerken mee te nemen. In de volgende paragraaf ga ik in op deze verschillende kenmerken.

§4.2 De kenmerken van de kartelpartij opgedeeld in thema's: context, functioneel, competitief en organisatorisch

§4.2.1 Kenmerken van de kartelpartij

De basis voor de kenmerken van de kartelpartij zijn te vinden in het artikel van Katz en Mair (1995). Zij stelden in 1995 dertien kenmerken op die passen bij de kartelpartij. In tabel 1 is een overzicht te zien van kenmerken van partijen, ingevuld voor het onderzoek van Katz en Mair en aangevuld met kenmerken uit de andere onderzoeken (Detterbeck 2005; 2008; Hagevi, 2018; Sandri & Pauwels, 2010, Vittori, 2017). Sommige kenmerken uit andere onderzoeken passen niet direct bij de kenmerken van Katz en Mair (1995) en zijn daarom geplaatst bij de kenmerken waar ze het beste bij passen. Uit de tabel

is af te lezen dat niet alle kenmerken die Katz en Mair (1995) hebben opgesteld, ook in de andere onderzoeken naar voren komen.

Het overzicht van dertien kenmerken is erg veel en kan onoverzichtelijk ogen. Detterbeck (2005, 2008) ordent daarom de verschillende kenmerken in drie thema's: organisatorisch, politieke rol en competitief. Deze ordening komt grotendeels overeen met de ordening van Sandri en Pauwels (2010), die het thema politieke rol het functionele thema noemen en een nieuw thema toevoegen: doelen en ideologie. Vittori (2017) benoemt niet vier thema's, maar gaat in zijn onderzoek wel in op vier belangrijke overkoepelende kenmerken: overheidssubsidie, afname in partijlidmaatschap, personalisering en mediatisering van de politiek in combinatie met minder concurrentie en stratarchische organisatie. Deze overkoepelende kenmerken passen goed bij de al eerder opgestelde thema's. De eerste twee kenmerken passen bij het functionele thema, de derde bij de competitieve en de laatste bij de organisatorische. Hagevi (2018) gaat in zijn onderzoek voornamelijk in op de organisatorische categorie.

De drie of vier thema's die de verschillende onderzoeken gebruiken zorgen voor meer overzicht in alle kenmerken. In mijn onderzoek neem ik grotendeels de ordening van Detterbeck (2005, 2008) over, omdat dit een overzichtelijke ordening is en deze goed bruikbaar is. Het thema politieke rol noem ik het functionele thema. De vier thema's in mijn onderzoek heten context, functioneel, competitief en organisatorisch. In **Fout! Verwijzingsbron niet gevonden.**tabel 2 heb ik de verschillende kenmerken uit tabel 1 geordend tot kenmerken die de verschillende onderzoeken overkoepelen. Hieruit valt de basis voor de kartelpartijen-index af te lezen. Ik werk hierbij van systeemniveau naar partijniveau. De context gaat over het politieke systeem van een geheel land, terwijl het organisatorische thema over de inrichting van individuele partijen gaat.

In de komende paragraaf zal ik per thema ingaan op de kenmerken die bij het thema horen en tenslotte op belangrijke kenmerken die passen bij de context van een land. Bij de verschillende thema's ga ik ook in op de onderzoeken die over dit thema zijn uitgevoerd. De vier thema's hebben verschillende kleuren gekregen, met de kenmerken waar ze het beste bij passen. Sommige kenmerken kennen overeenkomsten met meerdere thema's, dan is het kenmerk geplaatst bij het thema waar het het beste bij past. De zwarte kleur staat voor de context, de rode kleur voor het functionele thema, de gele kleur voor het competitieve thema en de blauwe kleur staat voor het organisatorische thema.

§4.2.2 De context

De context gaat over kenmerken die op landelijk niveau spelen en gaan over de inrichting en de geschiedenis van het politieke systeem. Het eerste kenmerk hierbij is dat bij kartelpartijen sprake is van

TABEL 1: KENMERKEN VAN KARTELPARTIJEN UIT VERSCHILLENDE ONDERZOEKEN

Kenmerken	Katz & Mair, 1995	Detterbeck, 2005, 2008	Sandri en Pauwels, 2010	Vittori, 2017	Hagevi 2018
Tijdsperiode	1970 – nu				
Mate van sociaal-politieke betrokkenheid	Algemeen kiesrecht				
Bron van partijfinanciering	Overheidssubsidies	Sympathieke relaties met de staat	Afhankelijk van staatsbronnen	Invoer publieke financieringsregelingen	Partijen krijgen meer publieke subsidies
Vertegenwoordigende stijl	Agent van de staat	Vervreemding van de samenleving			
Karakter van lidmaatschap	Geen rechten en plichten, leden individu i.p.v. lichaam, afstand tussen niet-leden en leden verdwijnt, leden gewaardeerd voor bijdrage legitimering mythe.	Vervreemding van de maatschappij. Leden en belangengroepen zijn weinig betrokken bij de partij.	Lidmaatschap is verbrokken, afstand tussen leden en niet-leden neemt af.	Afname in ledenaantallen, cheerleadende rol bij het kiezen van leiderschap	Afname in ledenaantallen.
Manier van partijwerk en campagne voeren	Kapitaalintensief	Kapitaalintensief, beleid maken belangrijker dan leden	Kapitaalintensieve campagnes	Kapitaalintensieve aanpak van verkiezingscampagnes	
Positie van de partij tussen de samenleving en de staat	Partij wordt een deel van de staat	Symbolische relaties met de staat, geen representatieve functies van de samenleving meer		Partijen gaan op in de staat	
Grondslagen van partij competitie	Competitie op basis van efficiëntie en managementvaardigheden			Efficiëntie en effectiviteit in het bestuur	
Patroon van electorale competitie	Beperkt	‘Style of party competition’: partijen gaan meer samenwerken. Nieuwe partijen kunnen toetreden als ze zich aan de regels van het kartel houden.	Barrières voor nieuwe partijen, minder competitie tussen kartelpartijen, mogelijkheden voor nieuwe partijen om binnen te komen wanneer ze zich aan de regels houden	Samenspanning binnen de partijen, gevolgen verlies minimaliseren in plaats van concurreren, verminderde concurrentie	
Communicatiekanalen van de partij	Partij krijgt bevoorrechte toegang tot staatstelevisie / communicatie	Kartelvorming van voorrechten	Politieke communicatie via onafhankelijke media		
Belangrijkste politieke doelen	Politiek als beroep	Toename van de PPO	Professionalisatie van partijen, minder aandacht voor ideologie, meer aandacht voor in de coalitie komen	Professionalisering van partijen / politiek, beleidsvorming laat convergentie zien	Machtsverschuiving, toename PPO
Relatie tussen gewone leden en partijelite	Stratarchie, wederzijdse autonomie	Verticale stratarchie	Centralisatie van partijen, meer macht voor partijleiders ten opzichte van partijleden, centraal en decentraal worden autonoom van elkaar	Tendens naar een stratarchische organisatie en primaries	Lokale partijen krijgen meer autonomie: verticale stratarchie.
Niveau van verdeling politiek relevante bronnen	Relatief verspreid	Verticale stratarchie			Lokale partijen gaan op zoek naar eigen financiering.

TABEL 2: KENMERKEN KARTELPARTIJ GEBRUIKT IN DIT ONDERZOEK, GEORDEND PER THEMA

Thema	Kenmerk	Betekenis	Meetinstrumenten
Context	Algemeen kiesrecht	Alle inwoners boven bepaalde leeftijd kunnen stemmen	Grondwet
	Consensuspolitiek	Poldermodel, partijen onderhandelen en leveren standpunten in	Literatuur
	Meerpartijstelsel	Meer dan twee ('grote') politieke partijen	Actieve politieke partijen tellen
	Staatssteun	Subsidies vanuit de staat voor partijen	Overheidsdocumenten, wetten
	Partijpatronage	Benoemen van baantjes op basis van vriendjespolitiek i.p.v. competentie	Literatuur
Functioneel	Minder betrokkenheid leden	Leden krijgen minder rechten en plichten, er komen minder leden, minder afstand tussen leden en niet-leden	Afname ledenaantal, afname afgevaardigden, invoer primaries
	Professionalisatie partijen		Jaarverslagen, literatuur
	Staatsregulering	Regels voor politieke partijen, o.a. voor subsidie	Wetten, jaarverslagen
	Cheerleadende rol verkiezing leiders	Veel aandacht voor de persoon, minder aandacht voor de inhoud	Lijsttrekkersverkiezingen waarbij leden stemmen
Competitief	Beperkte competitie	'Niet-verliezen' belangrijker dan winnen, partijen gaan samenwerken	Stijl van partijcompetitie
	Convergentie tussen partijen	Beleid van de kartelpartijen gaat meer op elkaar lijken	Standpunten partijen vergelijken, Manifesto Project
	Buitensluiten nieuwe partijen	Nieuwe partijen komen alleen onder voorwaarden bij het kartel	Toegang tot privileges van de staat, 'protective walls'
Organisatorisch	Toename party in public office	Macht politici neemt toe, minder aandacht ideologie, meer aandacht voor coalitie	Partijbestuur / PPO overeenkomsten, statuten en reglementen
	Verticale stratarchie	Meer autonomie voor landelijke en regionale partijen	Statuten en reglementen
	Politieke bronnen relatief verspreid	Financiën niet verspreid vanaf landelijk niveau	Statuten en reglementen

algemeen kiesrecht (Katz & Mair, 1995). Daarnaast constateerden Katz en Mair al in 1995 dat landen waarin sprake is van een consensuspolitiek een grotere kans hebben om een partijkartel te ontwikkelen. In deze landen zijn partijen al gewend om te onderhandelen en delen in te leveren om zo tot een compromis te komen. Zo hebben ook politieke systemen met meer dan twee partijen meer kans om een partijkartel te ontwikkelen. Met een tweepartijstelsel staan de twee partijen veel directer tegenover elkaar en is er minder ruimte voor onderhandeling (Detterbeck, 2005). Tenslotte zijn belangrijke kenmerken voor het ontwikkelen van een kartelpartij staatssteun en partijpatronage (Katz & Mair, 1995). Partijpatronage ('vriendjespolitiek') houdt in dat posities niet worden verdeeld op basis van kunnen, maar op basis van kennen.

§4.2.3 Functioneel thema

Het functionele thema gaat over de plek van de partijen tussen staat en samenleving en op deze manier gaat het over de politieke rol die politieke partijen hebben (Detterbeck, 2005, 2008; Sandri & Pauwels, 2010). De afgelopen jaren is een trend zichtbaar van een afname in lidmaatschap op politieke partijen en een kleinere rol van leden binnen de partij (Katz & Mair, 1995; Vittori, 2017). De afname in leden betekent ook een afname in geld wat door contributie bij partijen binnenkomt, waardoor partijen op zoek moesten naar een nieuwe manier om aan geld te komen. Het functionele thema gaat dan ook over de toename van de staatssubsidie voor politieke partijen. In ruil voor staatssubsidie zijn er vaak regels waar politieke partijen zich aan moeten houden (Detterbeck, 2005; 2008). Deze nieuwe manier van financiering betekent ook dat leden minder nodig zijn. Politieke partijen gaan zich steeds professioneler organiseren en maken gebruik van kapitaalintensieve in plaats van arbeidsintensieve middelen (Katz & Mair, 1995). Het doel van politiek is steeds minder het representeren van de samenleving en steeds meer het representeren van de staat (Detterbeck, 2005). Partijen focussen op deze manier minder op de ideologie en meer op het behouden van de banen binnen de politiek (Sandri & Pauwels, 2010). Op deze manier vervreemdt de partij van de samenleving (Detterbeck, 2005; 2008). Leden krijgen binnen de partij meer de rol van 'cheerleaders', waarbij ze juichen voor nieuwe leiders (Vittori, 2017).

Het functionele thema is meetbaar aan de hand van hoeveel leden en belangengroepen betrokken zijn bij de partij en wat de geschiedenis is van deze ledenaantallen, hoe belangrijk subsidies (direct en indirect) van de staat voor de partijen zijn en welke regels er vanuit de staat zijn voor politieke partijen.

§4.2.4 Competitieve thema

Het derde thema is het competitieve thema. Dit thema gaat over de manier waarop partijen concurreren. Aan de ene kant sluiten politieke partijen nieuwe partijen buiten en aan de andere kant gaan de gevestigde partijen meer met elkaar samenwerken. Door de invoer van staatssubsidies en de professionalisatie van de partijen willen partijen niet verliezen. Wanneer ze verliezen en niet in het parlement terecht komen, krijgen ze immers minder subsidie. Omdat ze de subsidie nodig hebben en niet willen verliezen, gaan partijen steeds meer met elkaar samenwerken (Detterbeck, 2005). Op deze manier is convergentie tussen partijen zichtbaar, ook op het gebied van beleid (Katz & Mair, 2009). Een politiek kartel tussen politieke partijen ontstaat, waarbij om de macht te behouden ook nieuwe partijen worden buitengesloten (Katz & Mair, 1995). Dit gebeurt bij kartelpartijen door het opstellen van

barrières zoals een kiesdrempel of een minimumaantal leden. Op deze manier worden radicale partijen buiten het kartel gehouden (Detterbeck, 2008). Het is voor nieuwe partijen mogelijk om ook de politiek in te komen, maar wel als ze zich aan de regels van de gevestigde partijen houden (Detterbeck, 2005). Het competitieve thema is meetbaar aan de hand van de toegang tot privileges van de staat, de stijl van partijcompetitie, 'protective walls' voor nieuwe partijen en door te onderzoeken in hoeverre partijen meer op elkaar gaan lijken (Detterbeck, 2005).

§4.2.5 Organisatorisch thema

Het organisatorische thema gaat over de interne organisatie van de partij en de machtsverhoudingen die bestaan tussen de verschillende gezichten van de partij. In de massapartij en de catch-all partij had de party on the ground (POG) veel invloed, doordat politieke partijen veel leden hadden en deze leden werden vertegenwoordigd door afgevaardigden. Bij kartelpartijen is het juist de party in public office (PPO) die meer macht krijgt, dit zijn de gekozen vertegenwoordigers die de partij vanuit het parlement (maar ook op regionaal en gemeentelijk niveau) vertegenwoordigen (Katz & Mair, 1993). Naast de toename van de macht van de PPO hoort ook de verticale stratarchie bij dit thema. Verticale stratarchie betekent autonomie voor de verschillende niveaus van de partij (Katz & Mair, 1995).

Op landelijk niveau kunnen politici makkelijker handelen zonder eerst te overleggen met de provinciale en gemeentelijke niveaus van de partij. Door meer vrijheid te geven aan regionale niveaus, krijgt het landelijke niveau in ruil daarvoor steun van de regionale niveaus. Provinciale en gemeentelijke partijen hebben op deze manier meer vrijheid zelfstandig besluiten te maken en lokale politici te kiezen (Katz & Mair, 1995). Het invoeren van primaries waarbij ook niet-leden meer invloed krijgen bij het bepalen van nieuwe kandidaten is ook een onderdeel van dit thema.

Het organisatorische thema is meetbaar aan de hand de samenstelling van partijbesturen en overeenkomsten in leden van het partijbestuur (PCO) en de PPO, selectie van kandidaten, verloop van verkiezingscampagnes en de manier waarop interne beleidsbesluiten worden genomen (Detterbeck, 2005).

§4.3 De kartelpartijen-index

§4.3.1 Het vormen van de index

Met behulp van de hiervoor genoemde thema's en bijbehorende kenmerken is een index opgesteld. Deze index bestaat uit enkele basisvoorwaardes voor kartelpartijen, het partijkartel en de gevestigde partij. Wanneer deze basisvoorwaardes niet aanwezig zijn, is het niet mogelijk dat een partij een kartelpartij is. Het is voor een kartelpartij dus noodzakelijk dat er meer partijen zijn die samenwerken in een partijkartel en daarnaast is het noodzakelijk dat een kartelpartij een gevestigde partij is. De scores op 'partijkartel' en 'gevestigde partij' kunnen een 0, een 0,5 of een 1 zijn. Een 0 staat voor afwezigheid van het kenmerk, een 0,5 staat voor voorzichtige aanwezigheid en een 1 voor aanwezigheid van het kenmerk. Daarnaast onderzoek ik de context en de drie thema's. Op deze onderdelen kunnen partijen een bepaald puntenaantal scoren. Op basis van het puntenaantal is te bepalen of een partij een kartelpartij is, of niet.

$$\text{Kartelpartij} = \text{Partijkartel} * \text{Gevestigde partij} * \frac{\sum(\text{Context} + \text{Organisatorisch} + \text{Functioneel} + \text{Competitief})}{4}$$

In

tabel 3 is de kartelpartijen-index te zien met de eigenschappen die bij elk thema horen. Van elk thema wordt aan de hand van de eigenschappen die bij het thema horen, uitgerekend wat de score is op het thema. Omdat elk thema even zwaar meetelt, is dit bij alle thema's een getal tussen de 1 en 10. Dit is berekend door het gehaalde puntenaantal per thema gedeeld door het hoogst mogelijke

Basisvoorwaardes	Partijkartel Gevestigde partij
Context	Algemeen kiesrecht Poldermodel Meerpartijenstelsel Subsidie politieke partijen Partijpatronage
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit Groei campagneuitgaves Afname ledenaantal Meer rechten voor niet-leden Invoer primaries
Competitief	Staatsregulering: regels voor inrichting partij Convergentie standpunten partijen Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau Efficiëntie en effectiviteit in relaties
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau 'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur Lokale politici lokaal gekozen

TABEL 3:
KARTELPARTIJEN-
INDEX

puntenaantal per thema te delen. Van deze vier getallen wordt vervolgens het gemiddelde genomen. Dit is het cijfer dat een partij scoort op de kartelpartijen-index, mits de partij aan de basisvoorwaardes voldoet. In dit onderzoek kies ik ervoor om 5,5 te kiezen als het middenpunt. Partijen die lager dan een 5,5 halen op de index zijn geen kartelpartij, en partijen die hoger halen dan een 5,5 op de index zijn wel een kartelpartij. Hierbij is enige nuance vereist, een partij die een 5,3 scoort kent wel enkele kenmerken van de kartelpartij, net als dat een partij met een 6,1 geen volledige kartelpartij te noemen is.

§4.3.2 Het testen van de index

De index is getest aan de hand van de politieke partijen die zowel in de onderzoeken uit deze paragraaf, als in de PPDB dataset zijn onderzocht. In

zijn de partijen te zien die in de studies zijn onderzocht en ook in de tweede ronde van de PPDB dataset zitten. Uit deze partijen heb ik een selectie gemaakt, waarbij ik rekening heb gehouden met partijen uit verschillende onderzoeken, verschillende ideologieën, verschillende landen en verschil in conclusie of iets een kartelpartij is of niet. Deze selectie is gemaakt omdat het testen van de validiteit niet het hoofddoel van mijn scriptie is. De partijen die ik heb getest zijn het CDU uit Duitsland, de PD uit Italië en de Labour Party uit het Verenigd Koninkrijk. Het CDU scoorde op de index een score van 6,08 (zie [bijlage B](#)). De CDU is onderzocht in de studie van Detterbeck (2005, 2008), waarin hij concludeert dat er in zekere mate sprake is van een kartelpartij. De verwachting was dan ook een voldoende, gemiddelde score op de index. Niet alle kenmerken van de index zijn ingevuld. Doordat niet alle vragen met hulp van de PPDB dataset beantwoord kunnen worden, zijn deze kenmerken ingevuld met vraagtekens. De weging van de andere factoren bij dat thema zijn in dat geval zwaarder. De score van 6,1 is iets lager dan wellicht verwacht zou worden op basis van het onderzoek van Detterbeck (2005, 2008). De PD uit Italië is in twee onderzoeken geanalyseerd (Sandri & Pauwels, 2010; Vittori, 2017). Uit deze onderzoeken kwamen wisselende resultaten naar voren. Het onderzoek van Sandri en Pauwels (2010) geeft een 4,7 aan de kartelpartij, wat betekent dat er niet per se sprake lijkt te zijn van een kartelpartij. Het onderzoek van Vittori (2017) verwacht juist wel dat er sprake is van een kartelpartij. Uit mijn index komt naar voren dat de PD 4,8 scoort (zie [bijlage B](#)). Tenslotte heb ik de Labour Party uit het Verenigd Koninkrijk onderzocht. Detterbeck (2005) onderzoekt deze partij en komt tot de conclusie dat er kenmerken zijn van een kartelpartij, maar substantieel minder dan in Duitsland en in Denemarken.

Uit mijn de kartelpartijen-index komt naar voren dat het geen kartelpartij is, omdat aan de basisvoorwaarde voor een partijkartel niet is voldaan (zie [bijlage B](#)).

TABEL 4: ONDERZOCHE TE KARTELPARTIJEN DIE ZOWEL IN EERDER ONDERZOEK ALS IN DE PPDB DATASET VOORKOMEN

Onderzoek	Politieke partij	Land	Partijcode PPDB	Kartelpartij volgens onderzoek
Detterbeck (2005)	SPD	Duitsland	9002	Misschien
	SP/PS	Zwitserland	42003	Weinig
	CDU	Duitsland	9001	Misschien
	CVP	Zwitserland	42001	Weinig
	Labour party	Engeland	20002	Weinig
	SD	Denemarken	6001	Misschien
	Conservative party	Engeland	20001	Weinig
	Conservatives	Denemarken	6007	Weinig
Sandri & Pauwels (2010)	Ecolo	België	3009	0,58
	Groen	België	3010	0,65
	PS	België	3002	0,46
	SP.a	België	3005	0,75
	CD&V	België	3003	0,58
	CdH	België	3008	0,59
	Open VLD	België	3006	0,65
	N-VA	België	3001	0,48
	VB	België	3007	0,45
	PD	Italië	13004	0,47
	FI	Italië	13007	0,29
	LN	Italië	13002	0,31
	Vittori (2017)	PS	Frankrijk	8001
PSOE		Spanje	18003	Misschien
PD		Italië	13004	Misschien

Uit het testen van de index komt naar voren dat de index redelijk precies kan meten wanneer een politieke partij een kartelpartij is. Wel blijkt het competitieve thema moeilijker te meten is en hebben de indicatoren een grote invloed, omdat er maar drie zijn. De invloed van het competitieve thema moet dus goed in de gaten gehouden worden. In het volgende deel van mijn scriptie heb ik deze index toegepast op de Nederlandse casus.

§5 Resultaten deel II: de kartelpartijen-index in Nederland

In dit deel van de resultaten pas ik de kartelpartijen-index toe op zes Nederlandse partijen: VVD, CDA, PvdA, D66, PVV en NSC. Op deze manier onderzoek ik in hoeverre er in Nederland sprake is van kartelpartijen. Ik onderzoek hiervoor de vorming van kartelpartijen op drie momenten: 2000, 2012 en 2023. Voor 2012 maak ik gebruik van de eerste ronde van de PPDB dataset om een deel van de vragen te beantwoorden. Voor 2023 is de derde ronde van de PPDB dataset geschikt, waarvan ik tijdens mijn stageperiode bij het DNPP voor vijf van de zes partijen informatie heb verzameld. Een onderscheid is zichtbaar tussen systeemkenmerken op landelijk niveau, kenmerken over relaties tussen partijen en kenmerken van specifieke partijen. Eerst zal ik ingaan op de kenmerken die in het systeem op landelijk niveau voorkomen. Daarna zal ik per politieke partij ingaan op de scores op de index.

§5.1 Landelijke kenmerken

TABEL 5: LANDELIJKE KENMERKEN UIT DE KARTELPARTIJEN-INDEX

Basisvoorwaardes Context	Partijkartel Algemeen kiesrecht Poldermodel Meerpartijstelsel Subsidie politieke partijen Partijpatronage
Functioneel	Staatsregulering: regels voor inrichting partij
Competitief	Convergentie standpunten partijen Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau

In deze paragraaf ga ik in op de kenmerken uit de kartelpartijen-index (zie [bijlage A](#)) op landelijk niveau. Deze kenmerken zijn zichtbaar in tabel . De kenmerken op landelijk niveau verschillen niet tussen partijen en zijn daarom in één keer voor alle partijen ingevuld. De context kenmerken zijn allemaal landelijke kenmerken, maar ook de staatsregulering (functioneel thema), convergentie van standpunten (competitief thema) en de uitsluiting van nieuwe partijen op systeemniveau (competitief thema). Het eerste kenmerk uit de index is het partijkartel. Van een partijkartel is slechts sprake als er meerdere kartelpartijen in een land zijn die onderling samenwerken. Daarvoor is het nodig om eerst de partijen afzonderlijk van elkaar te onderzoeken. Aan het eind van dit hoofdstuk zal ik op dit kenmerk terugkomen.

§5.1.1 Algemeen kiesrecht

Het tweede kenmerk op systeemniveau gaat over algemeen kiesrecht. Algemeen kiesrecht is een kenmerk dat volgens Katz en Mair (1995) past bij kartelpartijen. In [§2.1](#) ben ik ingegaan op de

ontwikkeling van het algemeen kiesrecht in Nederland. Sinds 1917 mogen alle mannen boven de 25 jaar stemmen en vanaf 1919 mochten ook alle vrouwen boven de 25 dit. In de jaren die volgden is dit kiesrecht uitgebreid tot alle mannen en vrouwen boven de 18 jaar (Lijphart, 1990). In de periode 2000 tot 2023 was dus sprake van algemeen kiesrecht, waarmee aan deze voorwaarde voor een kartelpartij is voldaan en het een 1 krijgt in de index.

§5.1.2 Het poldermodel

Het derde kenmerk op systeemniveau is het poldermodel. Dit poldermodel is de Nederlandse variant van de consensus- of pacificatiepolitiek. Katz en Mair (1995) benoemen dat kartelpartijen vaker voorkomen in politieke systemen waarin sprake is van een consensusdemocratie. In tegenstelling tot het conflictmodel, is het poldermodel gebaseerd op het zoeken van overeenkomsten tussen verschillende partijen (zie [§2.1](#)) (Lijphart, 1990). Lijphart (1990) stelt vast dat in 1917 en de jaren daarna sprake is van een consensusdemocratie binnen Nederland, maar dat deze vorm van democratie een afname lijkt te vertonen in de jaren daarna. Zijn onderzoek strekt echter slechts tot 1990 en op basis hiervan valt geen conclusie te trekken over de huidige Nederlandse situatie. Daarom pas ik in de volgende alinea de kenmerken die Lijphart opstelt voor de consensusdemocratie, toe op het huidige Nederland.

Het eerste kenmerk van de consensuspolitiek is verdeeldheid in de samenleving, te zien in bijvoorbeeld sociale scheidslijnen of verzuiling. Ondanks de afgenomen verzuiling is nog steeds een verdeeldheid te zien in de samenleving op verschillende thema's. Een goed voorbeeld hiervan is klimaat, waarbij kiezers van GroenLinks-PvdA¹ en D66 tegenover kiezers van de PVV en FvD staan (Sociaal en Cultureel Planbureau, 2022). Het tweede kenmerk van de consensuspolitiek is dat leiders van de verschillende groepen met elkaar samenwerken (Lijphart, 1990). In de afwisselende coalities van de afgelopen jaren is terug te zien dat dit gebeurt, in de kabinetten Rutte zaten verschillende partijen (niet alleen rechts, niet alleen midden, niet alleen links) samen aan tafel. Het derde kenmerk van de consensusdemocratie is de passiviteit van de media, waarbij de verschillende media trouw blijven aan hun eigen zuil. Met het verdwijnen van de zuilen is dit kenmerk in Nederland niet meer terug te zien. Het vierde kenmerk van de consensusdemocratie is een hoge mate van politieke stabiliteit. Politieke stabiliteit houdt in dat de democratie zich langzaam aanpast aan de veranderende maatschappij, zonder

---

¹ Vanaf 2021 werken PvdA en Groenlinks steeds meer samen. Bij de provinciale verkiezingen (2023), Tweede Kamerverkiezingen (2023) en Europese Verkiezingen (2024) hadden ze ook een gezamenlijke lijst. In de Eerste en Tweede kamer vormen ze gezamenlijk één fractie (PvdA, 2024)

radicale veranderingen. Een belangrijk onderdeel hiervan is dat politici zich altijd aan de grondwet moeten houden. Dit is in Nederland onder andere terug te zien aan het ontbreken van politieke revoluties. Daarnaast was de grondwet bij de coalitieonderhandelingen van 2023-2024 een belangrijk thema. Concluderend is de consensusdemocratie niet meer hetzelfde als in de vorige eeuw, maar zijn er nog veel kenmerken terug te zien in de Nederlandse politiek die duiden op een consensusdemocratie. Binnen de samenleving is nog steeds een scheiding zichtbaar over belangrijke thema's, afwisselende coalities werken met elkaar samen en radicale veranderingen zijn niet zichtbaar in de Nederlandse politiek. De consensusdemocratie heeft een andere vorm gekregen, maar nog steeds wordt bij veel beleidsproblematiek in de politiek gepoogd consensus te bereiken (De Beus, 1999). Zeker als het consensussysteem tegenover de Westminsterdemocratie wordt gezet, waarin conflict de basis heeft, valt te constateren dat Nederland beter in het consensussysteem past. Met kenmerken als machtsdeling in brede coalities, een meerpartijensysteem en een constitutionele vastigheid is Nederland ook tegenwoordig nog te herkennen als een goed voorbeeld van het poldermodel (De Beus, 1999; Hendriks, 2006; Lijphart, 1990). Hiermee krijgt Nederland op dit kenmerk een 1 in de index.

§5.1.3 Meerpartijensysteem

Het vierde kenmerk van de kartelpartijen-index op systeemniveau is een meerpartijensysteem. Een meerpartijensysteem is een politiek systeem waarbij er meer dan twee politieke partijen zijn, in tegenstelling tot systemen waar slechts twee partijen zijn (tweepartijensysteem) (Ware, 1996). In Nederland waren in 1998 negen partijen in de Tweede Kamer, daarna tot 2012 tien partijen, van 2012-2017 11 partijen, van 2017-2021 13 partijen, van 2021-2023 17 partijen en na de verkiezingen van 2023 zijn er 15 partijen in de Tweede Kamer. In Nederland is dus duidelijk sprake van een meerpartijensysteem, waardoor hier een 1 is ingevuld in de index.

§5.1.4 Subsidie voor politieke partijen, staatsregulering en uitsluiten van partijen op systeemniveau

Het vijfde kenmerk van de index op systeemniveau is dat politieke partijen subsidie krijgen van de staat. Deze neem ik samen met het kenmerk van staatsregulering (zevende kenmerk) en het uitsluiten van nieuwe partijen op systeemniveau (negende kenmerk). De volgorde van deze kenmerken is te vinden in tabel . In [§2.7](#) is de financiering en regulering van Nederlandse politieke partijen onderzocht. Op basis van deze paragraaf valt vast te stellen dat in Nederland zowel sprake is van subsidiëring van politieke partijen als staatsregulering. De staatsregulering is terug te zien in het feit dat

partijen aan specifieke eisen moeten voldoen. De uitsluiting van nieuwe partijen op systeemniveau is terug te zien in het feit dat subsidies pas vanaf 1000 leden mogelijk zijn. Op deze manier moeten nieuwe partijen eerst zorgen voor leden, waardoor toetreden tot het politieke systeem moeilijker is. Daarnaast is er in Nederland sprake van een variatie op de kiesdrempel (Parlement.com, z.d.-a). Politieke partijen komen pas in de Tweede Kamer wanneer ze minimaal het aantal stemmen halen dat nodig is voor één zetel. Een partij moet dus 0,67% van de stemmen halen om in de Tweede Kamer te komen. Zowel de staatsregulering als de uitsluiting van nieuwe partijen heeft echter een zeer beperkte invloed en zijn ingevoerd met goed onderbouwde doelen die niet wijzen op kartelvorming. Partijen zonder 1000 leden komen (bijna) nooit voor, de kiesdrempel is geen hoge kiesdrempel en voor het toedienen van subsidie is het nodig dat er enige vorm van controle nodig is. Daarom scoren staatsregulering en het uitsluiten van nieuwe partijen op systeemniveau een 0. De subsidie voor politieke partijen scoort 1, omdat hier in grote mate sprake van is.

§5.1.5 Partijpatronage

Het zesde kenmerk uit tabel is partijpatronage. Partijpatronage houdt in dat partijen invloed hebben op het benoemen van personen bij bepaalde banen (Kopecky et al., 2012). In Nederland hebben partijen in enige mate invloed op het benoemen van personen voor bepaalde functies. Hierbij is de benoeming van burgemeesters een goed voorbeeld (Katz & Mair, 1995; Koole, 2017). Daarnaast kunnen ministers sommige benoemingen beïnvloeden, wat betekent dat vooral de partijen in de coalitie hier invloed op hebben. In Nederland is dus geen verregaande vorm van partijpatronage, maar er is zeker enige invloed van partijen op benoemingen (Koole, 2017; Kopecky et al., 2012). Het doel van deze benoemingen is het bereiken van consensus tussen partijen, waarbij het goed aansluit bij de consensusdemocratie die eerder bij de kenmerken is benoemd (Kopecky et al., 2012). Omdat in Nederland invloed te zien is van partijen op benoemingen, krijgt Nederland een 1 op dit kenmerk op de index.

§5.1.6 Convergentie van standpunten

Het achtste kenmerk gaat over de convergentie van de standpunten op beleid van politieke partijen. Dit houdt in dat de standpunten van partijen dichter bij elkaar gaan liggen en dat de partijen op deze manier meer op elkaar gaan lijken. Hiervoor is gebruik gemaakt van het Manifesto Project Data Dashboard waarbij ik onderzoek hoe de verschillende partijen scoren op de links-rechts verdeling in de verschillende jaren. De links-rechts verdeling uit het Manifesto Project heeft de afgelopen jaren kritiek

ontvangen, onder andere omdat het extreme partijen te ver naar het midden plaatst (Gemenis, 2013). Toch is gekozen om dit kenmerk te gebruiken, omdat gebruik van het Manifesto Project ook veel voordelen kent (Gemenis, 2013). Daarnaast wordt in dit onderzoek gekeken naar verschillende jaartallen uit dezelfde dataset en op basis daarvan geconcludeerd of er sprake is van convergentie. De vergelijking wordt dus gedaan met data die op eenzelfde manier zijn gemeten.

Voor elk meetpunt (2000, 2012 en 2023) is gekozen voor het jaar uit de data dat hier het dichtstbij ligt. Daarnaast is ook het standpunt van 1977 meegenomen, waardoor grote verschillen zichtbaar kunnen worden. In tabel 6 is te zien hoe de verschillende partijen op de links/rechts positie scoren. Hoe lager de score, hoe linkser een partij is. Uit de gegevens blijkt dat de partijen in 1998 dichter naar elkaar trekken. In 2012 neigen de partijen juist verder naar rechts, en in 2021 is een verschuiving naar links te zien. Het verschil tussen links en rechts is in 1977 59 punten, in 1998 29,3 punten, in 2012 29,2 punten en in 2021 37 punten. In 1998 is een convergentie van de standpunten zichtbaar, in 2012 blijft het verschil redelijk gelijk en in 2021 neemt het juist toe. Voor het jaar 2000 krijgt dit kenmerk op de index een 1, omdat in vergelijking met 1977 partijen dichter naar elkaar toe zijn getrokken. In 2012 en 2021 krijgt dit kenmerk een 0, omdat de partijen niet dichter naar elkaar toe trekken en ze in 2021 zelfs weer verder uit elkaar gaan staan.

TABEL 6: CONVERGENTIE STANDPUNTEN ONDERZOCHE PARTIJEN²

		VVD	CDA	PvdA	D66	PVV	NSC
Links (negatief) – rechts (positief)	1977	13,4	-11,6	-45,6	-26,6	x	x
	1998	7,2	-1,6	-22,1	-17,8	x	x
	2012	22,6	17,7	-6,6	-0,8	15,6	x
	2021	3,5	-0,3	-27,9	-20,3	9,1	x

§5.1.7 Landelijke kenmerken: conclusie

In tabel 6 zijn de scores op de systeemkenmerken van Nederland op de kartelpartijen-index weergegeven. De score op de partijkartel bestaat nog uit een 'x', deze behandel ik in §5.3. Uit de tabel valt op te maken dat veel kenmerken op landelijk niveau hetzelfde zijn gebleven, maar dat de convergentie in standpunten van partijen is afgenomen. In de volgende paragrafen ga ik in op de kenmerken van de individuele partijen. De landelijke kenmerken zijn bij deze index ingevuld op basis van de landelijke kenmerken uit tabel 6.

² De x'en in de tabel betekenen dat voor deze partij voor dit jaartal geen gegevens waren, bijvoorbeeld omdat de partij nog niet was opgericht.

TABEL 7: SCORE VAN NEDERLAND OP LANDELIJKE KENMERKEN KARTELPARTIJEN-INDEX³

		2000	2012	2023
Basisvoorwaardes	Partijkartel	x	x	x
Context	Algemeen kiesrecht	1	1	1
	Poldermodel	1	1	1
	Meerpartijstelsel	1	1	1
	Subsidie politieke partijen	1	1	1
	Partijpatronage	1	1	1
Functioneel	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	0	0	0
Competitief	Convergentie standpunten partijen	1	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	0	0	0

§5.2 Kenmerken op partijniveau

In deze paragraaf behandel ik de kenmerken op partijniveau per politieke partij. Vooraf wil ik opmerken dat ik het kenmerk ‘efficiëntie en effectiviteit in relaties’ niet heb meegenomen in de index. Dit kenmerk heeft te maken met de professionalisatie van partijen en analyseert de veranderingen in de focus van de politiek. Politiek en politieke debatten kunnen op meerdere manieren gevoerd worden: op beleid of op de persoon. De verwachting is dat bij kartelpartijen politiek minder over de inhoud gaat en meer over de inrichting en hiermee de persoon die bij de partij hoort. Om dit te onderzoeken is een analyse nodig van debatten bij afgelopen campagnes. Door de beschikbare tijd voor dit onderzoek is besloten om dit onderdeel niet mee te nemen in de analyse. In tabel zijn de kenmerken weergegeven die in §5.1 al zijn besproken. In deze paragraaf zullen per partij ook de andere kenmerken worden ingevuld.

§5.2.1 VVD

De eerste partij die ik heb onderzocht is de VVD. De VVD is sinds de oprichting in 1946 uitgegroeid tot een grote machtspartij (Vulperhorst, 2021). Van een groot deel van de coalities maakte de VVD deel uit en van 2010 tot 2023 leverde het met Mark Rutte zelfs de premier. Naast deze kenmerken zien andere partijen de VVD ook als gevestigde partij, waarmee aan het eerste kenmerk van gevestigde partij is voldaan (zie §2.3 voor de definitie van gevestigde partijen). In deze paragraaf ga ik in op de partijkenmerken van de VVD uit de kartelpartijen-index in de periode 2000 tot 2023.

³ De x'en in de tabel betekenen dat voor dit kenmerk nog geen gegevens zijn.

TABEL 8: DE LANDELIJKE KENMERKEN VAN DE KARTELPARTIJEN-INDEX⁴

		2000	2012	2023
Basisvoorwaardes	Partijkartel	x	x	x
	Gevestigde partij	1	1	1
Context	Algemeen kiesrecht	1	1	1
	Poldermodel	1	1	1
	Meerpartijstelsel	1	1	1
	Subsidie politieke partijen	1	1	1
	Partijpatronage	1	1	1
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit			
	Groei campagneuitgaves			
	Afname ledenaantal			
	Meer rechten voor niet-leden			
	Invoer primaries			
Competitief	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	0	0	0
	Convergentie standpunten partijen	1	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	0	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau			
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	x	x	x
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten			
	Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau			
	'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur			
	Lokale politici lokaal gekozen			

§5.2.1.1 Leden en afgevaardigden

In 2000 bestond het hoogste orgaan van de VVD, de algemene vergadering, uit afgevaardigden van de verschillende afdelingen in het land (VVD, 1999). Een afdeling is ongeveer de grootte van een gemeente. Verschillende afdelingen zitten samen in een kamercentrale, waar ook gebruik wordt gemaakt van afgevaardigden van afdelingen. Individuele leden hadden zeggenschap bij de vergaderingen van de afdeling, maar niet op de algemene vergadering op landelijk niveau. Op de vergadering op afdelingsniveau wordt ook de afgevaardigde gekozen voor de landelijke vergadering. Dit betekent dat in 2000 individuele leden nog weinig rechten hadden en binnen de VVD nog veel met afgevaardigden werd gewerkt. Op de index krijgen deze twee kenmerken in dit jaar dan ook een 0. In 2010 waren de statuten en huishoudelijke reglementen van de VVD gewijzigd en was de algemene vergadering opgedeeld in twee kamers (VVD, 2007; 2009). De ene kamer was de algemene vergadering van afgevaardigden en de andere kamer was de algemene ledenvergadering. Deze kamers vergaderden samen op de algemene vergadering, waarbij in de agenda duidelijk werd aangegeven over welke punten de afgevaardigden stemden en over welke punten de leden. Nieuw hierbij was dus dat de leden stemrecht kregen, al was het niet over alle onderwerpen. Een onderwerp waarop ze wel stemrecht kregen was het kiezen van een nieuwe lijsttrekker of partijvoorzitter. In 2010 krijgt de VVD voor rechten van individuele leden een 1 en voor afname in afgevaardigden een 0. Ook voor 2023 zijn er weer

⁴ De x'en in de tabel betekenen dat voor dit kenmerk geen gegevens zijn.

wijzigingen in de statuten en reglementen aangebracht (VVD, 2015). De laatste veranderingen komen uit 2015, waarbij de partij werd hervormd tot een netwerkpartij. De nieuwe naam voor een afdeling werd een lokaal netwerk en de kamercentrales werden samengevoegd tot regio's. Ook werd het systeem met afgevaardigden afgeschaft en bestond de algemene vergadering sindsdien uit slechts individuele leden. Met deze verandering krijgt de index op deze kenmerken voor 2023 een 1 voor rechten van individuele leden en een 1 voor afname in afgevaardigden.

§5.2.1.2 'Public office-holders' in hoofdbestuur

Het volgende kenmerk is het aantal 'public office-holders' in hoofdbestuur. Het gaat hier om het aantal politici dat ook lid is van het bestuur van de partij. Wanneer het aantal public office-holders in het hoofdbestuur toeneemt, krijgt de PPO meer invloed in de politieke partij. Wanneer er een toename te zien is, krijgt de partij hierbij een 1. Wanneer er geen toename te zien is, krijgt de partij hier een 0. Ik onderzoek hierbij het landelijk niveau: het hoofdbestuur van de nationale partij en lidmaatschap van de Eerste of Tweede Kamer. In 2000 staat in de statuten van de VVD dat "het lidmaatschap van het hoofdbestuur [onverenigbaar is met] het lidmaatschap van: (a) De Tweede Kamer (b) De Eerste Kamer..." (VVD, 1999). Omdat deze functies onverenigbaar zijn, is het dus niet mogelijk dat één iemand beide functies heeft. Daarom scoort de VVD op dit kenmerk in 2000 een 0. Dezelfde passage is ook terug te vinden in de statuten die golden in 2012 (VVD, 2007; 2009). Ook de nieuwste statuten kennen deze passage, aangevuld met lidmaatschap van het Kabinet (VVD, 2015). In zowel 2012 als 2023 scoort de VVD op dit kenmerk ook een 0.

§5.2.1.3 Verkiezingen lokale politici

De verkiezingen van lokale politici is het volgende kenmerk. In een kartelpartij is sprake van verticale stratarchie, waardoor onder andere lokale politici op lokaal niveau worden verkozen zonder al te veel invloed van een hoger niveau. De statuten die golden in 2000, 2012 en in 2023 tonen allemaal dezelfde procedure aan voor het verkiezen van lokale politici (VVD, 1999; 2007; 2009; 2015). Elke afdeling (lokaal netwerk) heeft een kandidaatstellend bestuur, dat bestaat uit het bestuur van de desbetreffende afdeling (lokaal netwerk). Het kandidaatstellend bestuur is verantwoordelijk voor het uitvoeren van de kandidaatstellingsprocedure. Dit bestaat onder andere uit het opstellen van een kandidatenlijst, het aanstellen voor een commissie voor het schrijven van een verkiezingsprogramma en het voorstellen van een lijsttrekker. Leden uit het kandidaatstellend bestuur die op de lijst geplaatst worden, mogen daarna niet meer deel uitmaken van het kandidaatstellend bestuur. Op de

kandidatenlijst mag door de in die afdeling (lokaal netwerk) wonende VVD-leden gestemd worden over de volgorde. Hieruit komt naar voren dat zowel in 2000, 2012 en 2023 de lokale politici op lokaal niveau worden gekozen, waarmee de VVD hierop een 1 scoort.

§5.2.1.4 Subsidies en campagneuitgaven

De volgende kenmerken gaan over de inkomsten en uitgaven van de partijen: de subsidies en de campagneuitgaven. De subsidies die de VVD van de staat krijgt nemen toe sinds het einde van de vorige eeuw. In 1999 is de Wspp ingevoerd die zorgde voor directe subsidiëring van politieke partijen, als gevolg van onder andere afnemende inkomsten uit contributie van leden (zie [§2.7](#)) (Voerman et al., 2023). Voor 2000 zijn er geen percentages gevonden van de subsidie in verhouding tot de contributies, maar omdat hiervoor geen directe subsidie was kan worden aangenomen dat dit percentage is gestegen in vergelijking met jaren daarvoor. In 2012 bedroeg de subsidie 22,3 procent van het inkomen van de partij en in 2021 bedroeg dit 45,0 procent (Scarrow et al., 2022a; 2022b; VVD, 2022). Een duidelijke stijging van subsidie inkomsten in verhouding tot de totale inkomsten is hiermee zichtbaar. Alle drie de jaren die gemeten worden scoren op dit kenmerk dan ook een 1.

Daarnaast heb ik ook de campagneuitgaven aan de Tweede Kamerverkiezingen van de VVD onderzocht. Hierbij heb ik de absolute aantallen meegenomen, waarin een stijgende lijn te zien is. De campagneuitgaven hangen nauw samen met de professionalisatie van partijen. De VVD heeft sinds 2006 veel geld uitgegeven aan het professionaliseren van partijen en het inhuren van professionals voor het uitvoeren van de campagne (Van Praag & Brants, 2014). In 1981 gaf de partij 962.000 gulden (ongeveer 436.000 euro) uit aan de campagne, in 1998 groeide dit uit tot 1.500.000 gulden (ongeveer 680.000 euro), in 2012 tot 3.227.038 euro en in 2021 tot 2.718.325 (De Boer et al., 1998; Koole, 1982; Scarrow et al., 2022a; 2022b; VVD, 2021). De stijgende bedragen tonen aan dat de campagneuitgaven groeien. In 2012 gaf de VVD minimaal zes keer zoveel uit als in 1981. In 2021 is juist een kleine daling te zien. Dit is niet heel opvallend, want partijen moeten op een gegeven moment saturatie bereiken. De campagneuitgaven kunnen niet voor altijd blijven stijgen, als ze eenmaal een hoog niveau hebben bereikt is aan de hand daarvan ook vast te stellen dat aan het kenmerk is voldaan. Daarom scoort de VVD op dit kenmerk ook op alle drie de meetpunten een 1.

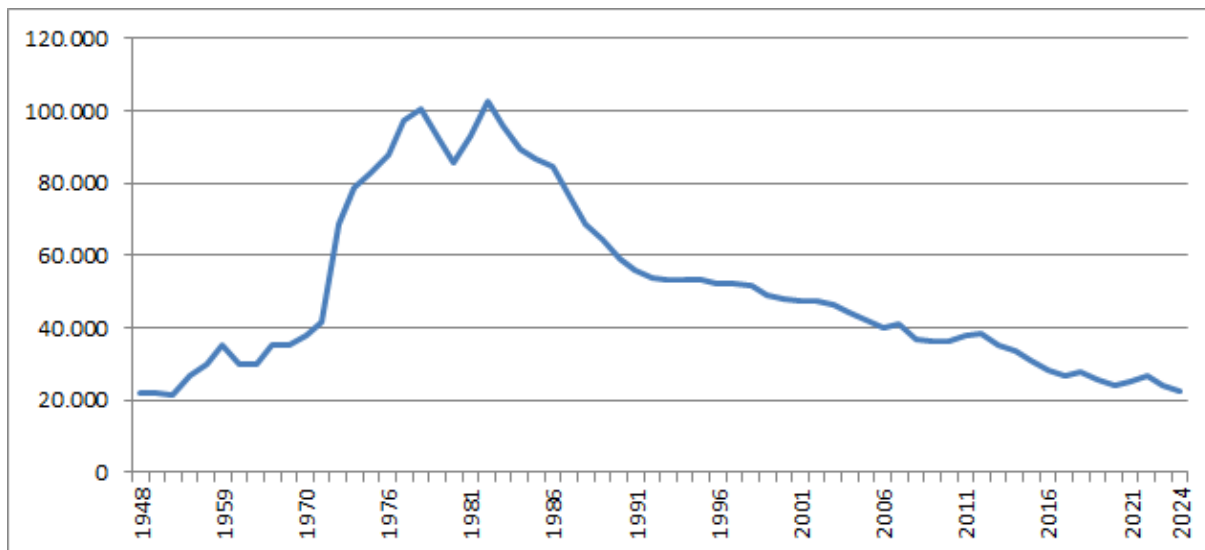
§5.2.1.5 Leden, niet-leden en primaries

Het ledenaantal van veel politieke partijen neemt al jaren af, maar bij sommige politieke partijen is ook juist een stijging te zien. De VVD hoort bij de eerste soort, af te lezen in figuur 5. De eerste jaren

na de oprichting steeg het ledenaantal nog fors, maar na 1980 begint het ledenaantal steeds verder te dalen. De afgelopen jaren lijkt de daling iets af te nemen, maar dat neemt niet weg dat nog steeds sprake is van een daling. Daarnaast is ook hierbij het geval dat het ledenaantal op een gegeven moment niet verder zal kunnen dalen. Wanneer een bepaald niveau is bereikt, zal het ledenaantal rond dat niveau blijven schommelen. Voor zowel 2000, 2012 als 2023 is bij dit kenmerk een 1 ingevuld.

Het volgende kenmerk gaat over een stijging in rechten van niet-leden. De statuten en reglementen van de VVD die golden in 2000, 2012 en 2023 tonen aan dat hier statutair niets over is vastgelegd (VVD, 1999; 2007; 2009; 2015).. Op het congres van 2023 was het wel mogelijk om als supporter aan te sluiten. Een supporter was geen lid van de VVD en had geen stemrecht, maar mocht wel aanwezig zijn bij het congres. Of dit ook verder is doorgewerkt na dit congres is op de site niet terug te vinden. Een lichte mate van rechten voor niet-leden lijkt dus aanwezig, iets wat ook zichtbaar wordt in een bestand van de VVD Noord-Holland (VVD, z.d.). Als 'netwerkpartij' lijkt het streven te zijn om uiteindelijk ook meer mensen te trekken die geen lid zijn, maar anno 2023 lijkt dit nog niet in grote mate het geval te zijn. In 2000 en 2012 scoort de VVD op dit kenmerk een 0, in 2023 een 0,5.

Het derde kenmerk van dit kopje gaat over de invoer van primaries. Primaries zijn voorverkiezingen van kandidaten, waarbij bij voorkeur ook niet-leden mee mogen stemmen. Op deze index scoort een partij 0,5 wanneer er voorverkiezingen zijn voor lijsttrekkers waarbij alleen leden mogen stemmen en een 1 wanneer ook niet-leden mogen stemmen. Ik kies hiervoor, omdat een lijsttrekkersverkiezing een mildere vorm van een primary is. Daarmee is het niet zo dat de partij een 0 scoort wanneer er slechts een lijsttrekkersverkiezing is, maar een 1 lijkt hierbij ook niet gerechtvaardigd. Een 0 staat bij dit kenmerk daarmee voor geen voorverkiezing of lijsttrekkersverkiezing, een 0,5 voor een lijsttrekkersverkiezing met leden en een 1 voor een primary met leden en niet-leden. Vanaf 2003 kunnen leden van de VVD op de algemene vergadering hun lijsttrekker kiezen. Hoewel deze optie in de eerste jaren nog niet erg populair was, kende de lijsttrekkersverkiezing van 2006 een opkomstpercentage van 73,8 procent (DNPP, z.d.). In dit jaar konden leden kiezen tussen Rita Verdonk en Mark Rutte, die in deze strijd lijnrecht tegenover elkaar kwamen te staan. Na 2006 is nog geen nieuwe verkiezing geweest voor een lijsttrekker. Toen Mark Rutte in 2023 werd opgevolgd door Dilan Yeşilgöz-Zegerius was zij de enige kandidate en was er geen sprake van een verkiezing. Omdat deze mogelijk statutair nog steeds aanwezig is, scoort de VVD voor 2012 en 2023 een 0,5 op dit kenmerk. In 2000 waren de verkiezingen op deze manier nog niet ingevoerd, daarom scoort de VVD hier een 0.

FIGUUR 5: LEDENAANTAL VVD 1948-2024 (DNPP, 2023D)

§5.2.1.6 Uitsluiting van partijen: partijniveau

In een politiek systeem waarin sprake is van een partijkartel met kartelpartijen zijn meerdere mogelijkheden van uitsluiting van nieuwe partijen mogelijk. De eerste manier is in §5.1.4 behandeld en gaat over de uitsluiting op systeemniveau. De tweede manier is de uitsluiting op partijniveau. Dit kenmerk gaat over de vraag of de desbetreffende partij andere partijen uitsluit van samenwerking. Partijen die worden uitgesloten van samenwerking zijn hierbij vaak populistische partijen. De VVD heeft in 2002 samengewerkt met de LPF en van 2010 tot 2012 met de PVV. Ook na de verkiezingen van 2023 gaan ze samenwerken met de PVV. In de meetmomenten van dit onderzoek sluit de VVD populistische partijen niet uit en werken ze ook daadwerkelijk met deze partijen samen. Tussen 2012 en 2023 is niet met deze partijen samengewerkt. Toch krijgt de VVD op dit kenmerk drie keer een 0.

§5.2.1.7 Ingevulde kartelpartijen-index

Aan de hand van deze paragraaf is de kartelpartijen-index ingevuld voor de VVD, weergegeven in tabel. De kartelpartijen-index voor alle partijen samen zal aan het eind van dit hoofdstuk besproken worden.

TABEL 9: SCORE VAN VVD OP KARTELPARTIJEN-INDEX⁵

	2000	2012	2023

⁵ De x'en in de tabel betekenen dat voor dit kenmerk geen gegevens zijn.

Basisvoorwaarden	Partijkartel	x	x	x
	Gevestigde partij	1	1	1
Context	Algemeen kiesrecht	1	1	1
	Poldermodel	1	1	1
	Meerpartijstelsel	1	1	1
	Subsidie politieke partijen	1	1	1
	Partijpatronage	1	1	1
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit	1	1	1
	Groei campagneuitgaves	1	1	0
	Afname ledenaantal	1	1	1
	Meer rechten voor niet-leden	0	0	0,5
	Invoer primaries	0	0,5	0,5
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	0	0	0
Competitief	Convergentie standpunten partijen	1	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	0	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau	0	0	0
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	x	x	x
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten	0	1	1
	Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau	0	0	1
	'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur	0	0	0
	Lokale politici lokaal gekozen	1	1	1

§5.2.2 CDA

Het CDA is in 1980 opgericht als fusie van de drie christelijke partijen (ARP, CHU, KVP). De drie partijen hadden al vanaf 1967 besprekingen en werkten in de jaren daarop steeds meer samen (Voerman, 2011). Dit betekende ook dat de partij niet als echte nieuwe partij begon, de ervaring van de eerdere partijen kwam mee met de partij. Sinds de oprichting heeft de CDA dan ook al een belangrijke rol gespeeld binnen de Nederlandse politiek. Het aantal coalities waarvan het CDA geen deel van uitmaakte is op één hand te tellen. Het CDA is een prominente speler in de Nederlandse politiek en een echte machtspartij (Voerman, 2011). De samenwerking met andere partijen en de deelname aan vele coalities laten duidelijk zien dat de partij door de andere partijen is geaccepteerd. Hiermee is aan het eerste kenmerk van de index voldaan: het CDA is een gevestigde partij (zie §2.3).

§5.2.2.1 Leden en afgevaardigden

Binnen het CDA heeft de ontwikkeling van de rechten van leden en afgevaardigden een soortgelijke ontwikkeling doorgemaakt als bij de VVD. In 2000 was nog sprake van een getrapte organisatie, waarbij afgevaardigden van afdelingen op het congres aanwezig waren en mochten stemmen (CDA, 1997). In 2012 was dit veranderd en kregen leden meer rechten (CDA, 2008). Het congres was toegankelijk voor alle leden en deze hadden ook allemaal stemrecht. Daarnaast waren er afgevaardigden van de provinciale afdelingen, de jongerenorganisatie van het CDA (CDJA) en het CDA Vrouwenberaad (CDAV). Deze hadden extra stemrecht, waardoor zowel leden als afgevaardigden rechten hadden op het congres. In 2023 waren de rechten van de afgevaardigden verdwenen en hadden slechts individuele leden nog stemrecht op het congres (CDA, 2021b). De individuele leden kregen dus

vanaf 2012 meer individuele rechten. Deze individuele rechten zijn ook in 2023 nog zichtbaar. Daarom scoort het CDA op dit kenmerk in 2000 een 0 en in 2012 en 2023 een 1. Afgevaardigden hadden in 2000 en in 2012 nog rechten, maar in 2023 niet meer. Daarom scoort het CDA op dit kenmerk in 2000 en 2012 een 0 en in 2023 een 1.

§5.2.2.2 ‘Public office holders’ in hoofdbestuur

Het volgende kenmerk is het aantal ‘public office-holders’ in het hoofdbestuur. De statuten en reglementen laten hier een iets ander beeld zien als bij de VVD. In 2000 golden de huishoudelijke reglementen uit 1997, die vaststellen dat een “functie van politiek bestuurder met het lidmaatschap van een ander vertegenwoordigend lichaam” aan toetsing moet worden onderworpen (CDA, 1997). Het partijbestuur stelt een Toetsingscommissie in. De leden van de Toetsingscommissie bepalen of het combineren van de verschillende functies zorgt voor belangenverstrengeling of een te heftige belasting van een persoon. Deze regels golden in 2000, maar zijn ook daarna in de statuten blijven staan (CDA, 2008, 2021b). In theorie is het bij de CDA mogelijk dat een combinatie van een ‘public office-holder’ met een bestuurstaak gecombineerd zou worden. In 2023 was dit echter niet het geval. Daarnaast is in dit onderzoek uitgegaan van het feit dat een combinatie van bestuurslid en politicus op landelijk niveau zou vallen onder de belangenverstrengeling waar de statuten over spreken. Daarom scoort het CDA op dit kenmerk in alle drie de jaren een 0.

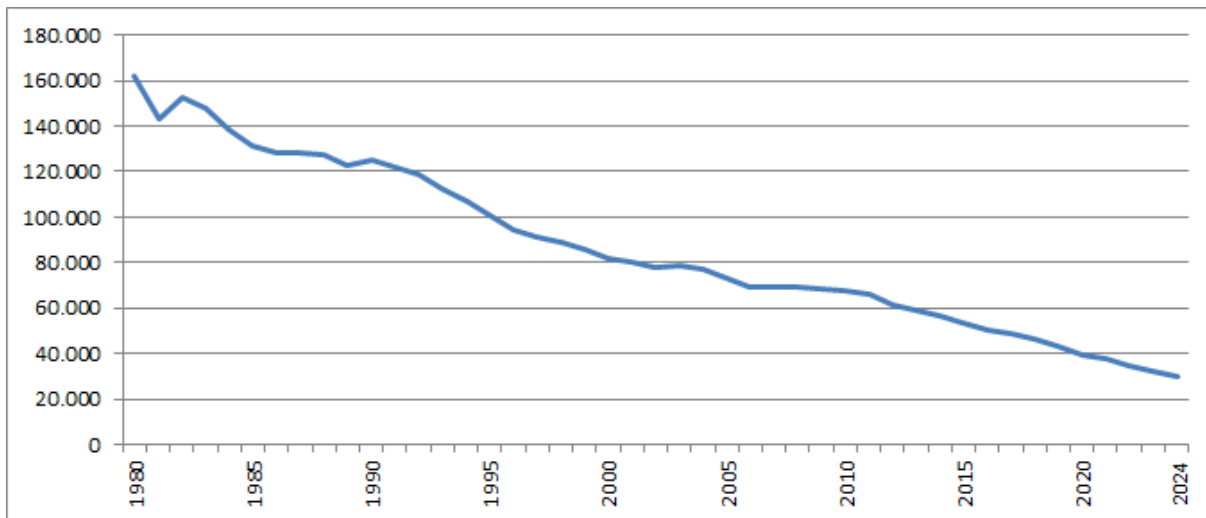
§5.2.2.3 Verkiezingen lokale politici

De verkiezingen van lokale politici gebeuren sinds de oprichting van het CDA op afdelingsniveau. In 2000 heeft de afdeling hierbij de leiding voor de taken die nodig zijn voor de verkiezing van leden voor de Gemeenteraad (CDA, 1997). Ook in 2012 en 2023 heeft de gemeentelijke afdeling hierbij de leiding (CDA, 2008; 2021b). Doordat de leiding bij de afdeling ligt en het niet op landelijk niveau is geregeld, voldoet de CDA hiermee aan dit kenmerk in alle drie de jaren.

§5.2.2.4 Subsidies en campagneuitgaven

De subsidies en de campagneuitgaven laten bij het CDA een stijgende trend zien. De subsidiëring voor politieke partijen is sinds 1989 steeds verder uitgebreid en kent sinds 1999 directe subsidiëring van politieke partijen (zie [§2.7](#)). In 2000 was een stijging in subsidie te zien in vergelijking met jaren daarvoor, omdat de subsidie recentelijk was ingevoerd (Voerman et al., 2023). In 2012 was deze subsidie uitgegroeid tot 27 procent van het inkomen van het CDA en in 2023 was dit toegenomen tot 41

procent (CDA, 2022; Scarrow et al., 2022a; 2022b). Hiermee scoort het CDA op dit kenmerk in alle drie de jaren een 1. Het volgende kenmerk is de campagneuitgaven. Het CDA is na 2006 meer geld uit gaan geven aan de professionalisatie van de partij, wat terug te zien is in de campagneuitgaven (Van Praag & Brants, 2014). De campagneuitgaven van het CDA waren in 1981 1.600.000 gulden (ongeveer 726.048 euro) en lieten in 1989 een kleine daling zien tot 1.419.922 gulden (ongeveer 644.332 euro) (CDA, 1982; 1989). Daarna klommen de uitgaven weer op tot 2.659.023 gulden (ongeveer 1.206.611 euro) in 1998, 1.619.919 euro in 2012 en 3.075.078 euro in 2021 (CDA, 1998; 2021a; Scarrow et al., 2022 a; 2022b). In 2000 waren de uitgaves beduidend hoger dan in de jaren daarvoor, en deze stijging zette zich voort in 2012 en 2021. Omdat het CDA op alle drie de meetmomenten een stijging laat zien in de campagneuitgaven, scoort het CDA in alle drie de jaren een 1 op de index.

FIGUUR 6: LEDENAANTAL CDA 1980-2024 (DNPP, 2023A)

§5.2.2.5 Leden, niet-leden en primaries

De volgende drie kenmerken gaan over de betrokkenheid van leden bij de partij. Uit figuur 6 valt af te lezen dat het ledenaantal van het CDA sinds de oprichting al daalt. Deze daling lijkt ook in de afgelopen jaren door te zetten. Daarmee scoort het CDA een 1 op dit kenmerk voor alle drie de jaartallen. Het tweede kenmerk gaat over de rechten van niet-leden binnen de partij. In 2000 en 2012 werd in de statuten en reglementen niet gesproken over niet-leden (CDA, 1997; 2008). In de statuten die in 2023 gelden is voor het partijcongres de mogelijkheid opgenomen om te bepalen tot een andere vorm van lidmaatschap (CDA, 2021b). Hierover is in het huishoudelijk reglement of op de website van het CDA niet iets terug te vinden, waardoor ervan uitgegaan is dat dit niet het geval is in 2023. Het CDA scoort op dit kenmerk dan ook een 0. De mogelijkheid tot primaries is bij het CDA in 2016 naar boven

gekomen, waarbij via de regio Utrecht een kandidaat voor de Tweede Kamerverkiezingen verkozen kon worden (*Sebastiaan Den Bak Wint Utrechtse Primary, z.d.*). Na deze proef is het niet verder uitgebreid of vaker uitgevoerd. Daarnaast is de primary zoals het CDA deze zag bedoeld om de regio meer bij de landelijke partij te betrekken, terwijl een kenmerk van een kartelpartij juist meer onafhankelijkheid van de regio is. Het CDA kent wel open verkiezingen voor leden. Bij deze verkiezingen kunnen leden sinds 2002 de fractievoorzitter of partijvoorzitter kiezen. Dit was zowel in 2012 als in 2023 mogelijk. Daarmee scoort het CDA in 2000 een 0 op dit kenmerk en in 2012 en 2023 een 0,5.

§5.2.2.6 Uitsluiting van partijen: partijniveau

Het uitsluiten van partijen op partijniveau lijkt van 2000 tot 2012 bij het CDA een soortgelijke trend te volgen als bij de VVD. De coalities van 2002 en 2010 tot 2012 waren coalities waarin zowel het CDA als de VVD samenwerkten met een populistische partij. Voor deze meetmomenten krijgt het CDA een 0 op de index. In 2023 heeft het CDA in gesprekken met de informateur van de kabinetsformatie gemeld niet samen te willen werken met de PVV of FvD (Plasterk, 2023). Op deze manier sluit het CDA partijen uit om mee samen te werken. Daarmee krijgt het CDA een 1 op dit kenmerk in 2023.

§5.2.1.7 Ingevulde kartelpartijen-index

Aan de hand van deze paragraaf is de kartelpartijen-index ingevuld voor het CDA, weergegeven in tabel. De kartelpartijen-index voor alle partijen samen zal aan het eind van dit hoofdstuk besproken worden.

TABEL 10: SCORE VAN CDA OP KARTELPARTIJEN-INDEX⁶

		2000	2012	2023
Basisvoorwaarden	Partijkartel	x	x	x
	Gevestigde partij	1	1	1
Context	Algemeen kiesrecht	1	1	1
	Poldermodel	1	1	1
	Meerpartijstelsel	1	1	1
	Subsidie politieke partijen	1	1	1
	Partijpatronage	1	1	1
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit	1	1	1
	Groei campagneuitgaves	1	1	1
	Afname ledenaantal	1	1	1

⁶ De x'en in de tabel betekenen dat voor dit kenmerk geen gegevens zijn.

	Meer rechten voor niet-leden	0	0	0
	Invoer primaries	0	0,5	0,5
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	0	0	0
Competitief	Convergentie standpunten partijen	1	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	0	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau	0	0	1
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	x	x	x
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten	0	1	1
	Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau	0	0	1
	'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur	0	0	0
	Lokale politici lokaal gekozen	1	1	1

§5.2.3 PvdA

De in 1946 opgerichte Partij van de Arbeid is de derde partij die ik onderzocht heb. Als opvolger van het sociaaldemocratische SDAP werd de PvdA de derde gevestigde partij in de Nederlandse politiek (Becker & Voerman, 2016). Jarenlang vormden de VVD, het CDA (en haar voorlopers) en de PvdA de drie grote partijen die ideologisch respectievelijk rechts, het midden en links representeerden. Met de vele coalitiesamenwerkingen en de algemene acceptatie van andere partijen is ook de PvdA een gevestigde partij te noemen (zie §2.5). In deze paragraaf zal ik de andere kenmerken van deze partij onderzoeken, om zo te kunnen concluderen of de PvdA behalve gevestigde ook een kartelpartij is.

§5.2.3.1 Leden en afgevaardigden

De ledenrechten van de PvdA zijn door de jaren heen veranderd. In 2000 was sprake van een congres met afgevaardigden van afdelingen en leden van het partijbestuur (PvdA, 1992). De afgevaardigden handelden “zonder last of ruggespraak”, waardoor ze enige vrijheid hadden bij het nemen van besluiten. Individuele leden konden slechts inspraak leveren wanneer een ledenraadpleging werd uitgeroepen. Op het kenmerk rechten van individuele leden en afname in afgevaardigden krijgt de PvdA dan ook een 0. In 2012 was het congres ook toegankelijk voor alle leden, die over sommige zaken ook stemrecht hadden (PvdA, 2012). Wanneer zowel leden als afgevaardigden stemrecht hadden, telde de stem van alle afgevaardigden 75 procent mee en die van de partijleden 25 procent. Leden hebben in dit geval dus meer rechten gekregen, maar een groot deel werd nog door de afgevaardigden bepaald. Op de rechten van individuele leden krijgt de PvdA hier daarom een 0,5 en op de afname in afgevaardigden een 0. In 2023 is geen sprake meer van afgevaardigden en is het congres toegankelijk voor alle leden (PvdA, 2023). Alle leden hebben ook individueel stemrecht. Hiermee scoort de PvdA een 1 op de afname in afgevaardigden en een 1 op de rechten van individuele leden.

§5.2.3.2 ‘Public office holders’ in hoofdbestuur

In de statuten van de PvdA die in 2000 golden staat vermeld dat het partijbestuur bestaat uit het Algemeen Bestuur en het Dagelijks Bestuur (PvdA, 1992). Het Algemeen Bestuur bestaat verplicht uit ten minste “de nationale lijsttrekker, de voorzitters van de Eerste- en Tweede Kamerfractie en de voorzitter van de PvdA-delegatie in de socialistische fractie in het Europees Parlement.” Hiermee is er per definitie sprake van “public office-holders” in het hoofdbestuur, omdat dit statutair is vastgelegd. Op dit kenmerk krijgt de PvdA in 2000 dan ook een 1 op de index. In de in 2012 geldende statuten is dit volledig omgeslagen, hierin staat het volgende vermeld: “De leden van de fracties in de Eerste en Tweede Kamer en leden van de delegatie in het Europees Parlement, alsmede leden van de partij die deelnemen aan het kabinet mogen geen lid zijn van het partijbestuur” (PvdA, 2012). Voor ‘public office-holders’ is het dus niet mogelijk om ook deel te nemen aan het partijbestuur. Hetzelfde citaat is ook te vinden in de statuten die in 2023 gelden (PvdA, 2023). Hiermee krijgt de PvdA op dit kenmerk in 2012 en 2023 een 0.

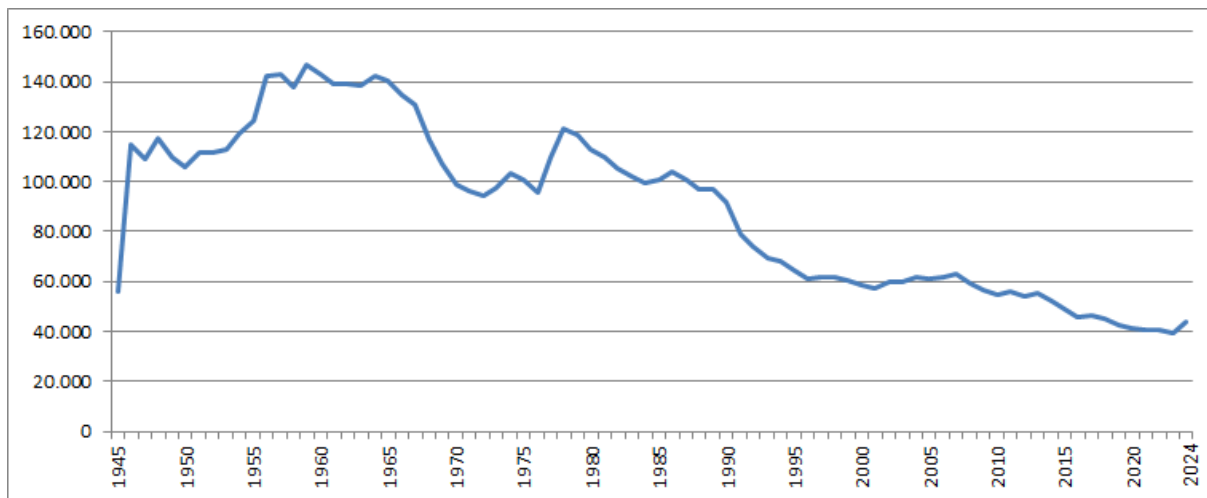
§5.2.3.3 Verkiezingen lokale politici

De verkiezingen van lokale politici gebeuren bij de PvdA op vergelijkbare wijze als bij de VVD en het CDA. In 2000 staat in de statuten vermeld dat het partijbestuur op landelijk niveau termijnen stelt, dat de afdelingsvergadering een tijdschema vaststelt en dat het afdelingsbestuur een ontwerp-kandidatenlijst opstelt (PvdA, 1992). Met uitzondering van de uiterste termijnen regelt de afdeling hiermee de verkiezingen van lokale politici en scoort de PvdA op dit kenmerk een 1. In 2012 zijn deze regels ter voorbereiding van gemeenteraadsverkiezingen gelijk gebleven en ook in 2023 zijn ze niet veranderd, waarmee de PvdA ook in deze jaren een 1 scoort (PvdA, 2012; 2023).

§5.2.3.4 Subsidies en campagneuitgaven

De volgende kenmerken zijn de subsidies en de campagneuitgaven van de PvdA. Op landelijk niveau is vastgelegd dat vanaf 1999 directe subsidies aan partijen werd uitgekeerd (zie [§2.7](#)), waardoor in 2000 het percentage aan subsidie hoger was dan daarvoor. In 2012 was dit percentage uitgegroeid tot 28 procent en in 2023 was het 26 procent van de totale inkomsten van de partij (PvdA, 2022; Scarrow et al., 2022a; 2022b). Opvallend hier is de lichte daling in 2023 ten opzichte van 2012. Omdat dit geen grote daling is en het percentage van het inkomen wat van subsidie komt hoog blijft, heb ik ervoor gekozen om hierop toch een 1 te geven op de index. Op subsidie scoort de PvdA in alle drie de jaren hiermee een 1. Uit de campagneuitgaven valt een vergelijkbaar beeld af te lezen. De PvdA begon al in 59

1994 met het voorzichtig professionaliseren van de partij, waardoor de campagneuitgaven stegen (Van Praag & Brants, 2014). In 1981 gaf de PvdA 2.715.230 gulden (ongeveer 1.232.117 euro) uit voor de campagne van de Tweede Kamerverkiezingen (PvdA, 1981). In 1989 was dit gedaald tot 1.340.000 gulden (ongeveer 608.065 euro), in 1998 was dit 3.355.374 gulden (ongeveer 1.522.602 euro), in 2012 was het 2.192.641 euro en in 2021 1.910.951 euro (PvdA, 1989; 1999; 2021; Scarrow et al., 2022a; 2022b). Hierin is, met uitzondering van 1989, in het begin een stijgende lijn te zien. Opvallend is het hoge getal aan campagneuitgaven wat in 1981 al voorkomt. Voor 2000 en 2012 valt een stijgende lijn in campagneuitgaven vast te stellen. In 2021 zijn de campagneuitgaven gedaald, maar wanneer deze uitgaven worden vergeleken met de aantallen van voor 2012 valt op dat de uitgaven in 2021 hoger zijn. Ook hier kies ik ervoor om de PvdA een 1 te geven in 2000, 2012 en 2023. Op een gegeven moment zijn de maximale inkomsten aan campagnes bereikt en kan het niveau niet meer stijgen.

FIGUUR 7: LEDENAANTAL PVD A 1946-2024 (DNPP, 2023c)

§5.2.3.5 Leden, niet-leden en primaries

Het ledenaantal van de PvdA is weergegeven in figuur 7. Sinds 1965 is een afname te zien in het ledenaantal, met een kleine opleving rond 1980. De laatste jaren lijkt de daling minder heftig door te zetten, met in 2024 een kleine stijging. Deze stijging kan te wijten zijn aan het feit dat de PvdA is gaan samenwerken met GroenLinks en dat leden hierdoor een dubbellidmaatschap nemen. Voor de jaren 2000, 2012 en 2023 is uit het figuur duidelijk een daling af te lezen. Hiermee krijgt de PvdA op dit kenmerk in alle drie deze jaren een 1. Op de rechten van niet-leden scoort PvdA voor alle drie de jaren een 0, er is geen vermelding te vinden van enige rechten voor niet-leden (PvdA, 1992; 2012; 2023). Tenslotte heb ik onderzocht of er primaries of voorverkiezingen bij de PvdA plaatsvinden. Van primaries was in 2000 en 2012 geen sprake. Wel werd binnen de partij sinds 2009 gepleit voor de invoer van

primaries. In 2013 werd dit in drie gemeenten als proef geprobeerd (Het Parool, 2013; Voerman, z.d.). In deze gemeentes konden niet-leden zich eenmalig voor één maand inschrijven bij de PvdA voor twee euro. Hiermee mochten ze meestemmen bij de voorverkiezing. Na deze proef in 2013 is de mogelijkheid tot primaries niet verder uitgebreid. In 2003 is bij de PvdA voor het eerst een ledenraadpleging uitgevoerd om op deze manier de nieuwe lijsttrekker te kiezen. Deze lijsttrekkersverkiezingen kwamen in de jaren daarna vaker terug. Daarmee scoort de PvdA op het kenmerk primaries in 2000 een 0 en in 2012 en 2023 een 0,5.

§5.2.3.6 Uitsluiting van partijen: partijniveau

De uitsluiting van partijen op systeemniveau komt bij de PvdA al eerder voor dan bij de VVD en het CDA. In 2002 wilde de PvdA niet samenwerken met LPF in een kabinet in 2012 waren ze tegen een samenwerking met de PVV en ook in combinatie met Groenlinks waren ze in 2023 niet bereid tot samenwerking (Aarts et al., 2007; Lucardie & Voerman, 2012, Plasterk, 2023; Putters, 2024). De PvdA krijgt op dit kenmerk een 1 in alle drie de meetmomenten.

§5.2.1.7 Ingevulde kartelpartijen-index

Aan de hand van deze paragraaf is de kartelpartijen-index ingevuld voor de PvdA, weergegeven in tabel. De kartelpartijen-index voor alle partijen samen zal aan het eind van dit hoofdstuk besproken worden.

TABEL 11: SCORE VAN PVDA OP KARTELPARTIJEN-INDEX⁷

		2000	2012	2023
Basisvoorwaardes	Partijkartel	x	x	x
	Gevestigde partij	1	1	1
Context	Algemeen kiesrecht	1	1	1
	Poldermodel	1	1	1
	Meerpartijstelsel	1	1	1
	Subsidie politieke partijen	1	1	1
	Partijpatronage	1	1	1
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit	1	1	1
	Groei campagneuitgaves	1	1	1
	Afname ledenaantal	1	1	1
	Meer rechten voor niet-leden	0	0	0
	Invoer primaries	0	0,5	0,5
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	0	0	0
Competitief	Convergentie standpunten partijen	1	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	0	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau	1	1	1
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	x	x	x
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten	0	0,5	1
	Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau	0	0	1
	'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur	1	0	0

⁷ De x'en in de tabel betekenen dat voor dit kenmerk geen gegevens zijn.

§5.2.4 D66

De vierde partij die ik onderzocht heb is D66. D66 is in 1966 opgericht door het initiatiefcomité D'66, dat in een week tijd 2500 steunbetuigingen vanuit het hele land ontving (Brummer & Otjes, 2021). D66 had bij het oprichten als haar doelen om een vernieuwende partij te zijn, anders dan de reeds bestaande partijen. Na meer dan vijftig jaar lijkt D66 goed te passen bij de VVD, het CDA en de PvdA. De partij heeft sinds haar oprichting in meerdere coalities samengewerkt en wordt door de andere partijen geaccepteerd (Brummer & Otjes, 2021). Dat D66 een gevestigde partij is, is dan ook wel duidelijk (zie §2.5). In deze paragraaf zal ik verder onderzoeken of D66 ook een kartelpartij te noemen is.

§5.2.4.1 Leden en afgevaardigden

Opgericht als doorbraakpartij die een nieuw politiek geluid wilde, had D66 al vanaf de oprichting een grote mate van interne democratie. Waar de eerste drie onderzochte partijen pas tegen de eeuwwisseling na begonnen te denken over meer invloed van leden, was dit bij D66 al veel eerder het geval. Het getrapte organisatiesysteem dat bij andere partijen nog tot in de eenentwintigste eeuw het geval was, was bij D66 niet terug te zien. De statuten en reglementen die in 2000 golden tonen ook aan dat afgevaardigden niet bestonden en leden stemrecht hadden op de ledenvergadering (het congres) (D66, 1996). In de statuten en reglementen die in 2012 golden werd dit aangevuld met een rol voor ledenraadplegingen en referenda (D66, 2008). De rechten voor leden zijn in 2023 niet veranderd (D66, 2022a; 2022c). Daarmee krijgt D66 op deze kenmerken op alle drie de meetpunten een 1.

§5.2.4.2 'Public office holders' in hoofdbestuur

'Public office-holders' die tegelijkertijd lid zijn van het hoofdbestuur van de partij is bij D66 niet mogelijk. In de statuten die geldig zijn in 2000 staat vermeld dat een lidmaatschap voor de Tweede Kamer met alle functies op het overeenkomstige niveau niet mogelijk is (D66, 1996). In de statuten die in 2012 golden is deze passage niet meer vermeld (D66, 2008). Zover bekend werden functies op dat moment niet gecombineerd, maar partijleider Alexander Pechtold had veel invloed en kreeg de mogelijkheid om zelf een nieuwe waarnemend voorzitter van het landelijk bestuur aan te stellen (Van der Land, 2012). Op het congres van 2007 was daarnaast een nieuw reglement ingevoerd, waardoor de kandidatenlijst voortaan door de lijsttrekker en de voorzitter van het partijbestuur werd opgesteld. Op een directe manier was er dus geen sprake van 'public office-holders' die tegelijkertijd lid waren van het landelijk bestuur, maar op een indirecte manier had Pechtold hier veel invloed op. In 2023 waren de

statuten weer op zo'n manier aangepast dat het statutair niet mogelijk was om lid te zijn van een vertegenwoordigend lichaam en een bestuur op overeenkomstig niveau (D66, 2022a; 2022c). Daarnaast was Pechtold in 2018 als partijleider gestopt en was met Sigrid Kaag en Rob Jetten de invloed van de partijleider op het partijbestuur verminderd. D66 scoort op dit kenmerk in 2000 en 2023 een 0 en in 2012 een 1.

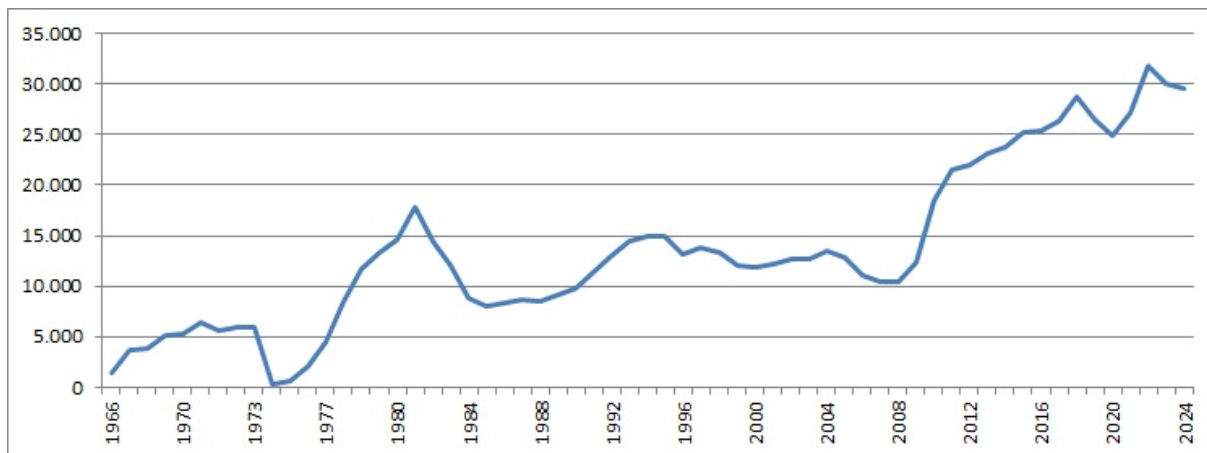
§5.2.4.3 Verkiezingen lokale politici

Verkiezingen op lokaal niveau werden binnen D66 in 2000 voorbereid door de afdeling (D66, 1996). De ledenvergadering besluit tot deelname en stelt hiervan het hoofdbestuur op de hoogte. Bij goedkeuring van het hoofdbestuur kan een afdeling deelnemen aan de verkiezingen. De afdelingsvergadering is hierbij verantwoordelijk voor het leiden van de verkiezingscampagne. Hiermee scoort D66 op dit kenmerk in 2000 een 1. In 2012 gebeurde deze verkiezing op een soortgelijke manier, met toevoeging van een Landelijke Verkiezingscommissie (D66, 2008). Deze Landelijke Verkiezingscommissie heeft samen met het afdelingsbestuur invloed wanneer dit noodzakelijk is. Het grootste deel van de verantwoordelijkheid blijft bij de afdeling zelf liggen. Daarmee scoort D66 ook in 2012 een 1 op dit kenmerk. In 2023 is de verantwoordelijkheid verschoven naar de Landelijke Verkiezingscommissie (D66, 2022a; 2022c). Deze commissie stelt een model-kandidaatstellingsformulier op en heeft de mogelijkheid om "a. een besluit tot herstemming te nemen; b. een verkiezing stil te leggen; c. de werkzaamheden van een afdelings- of regionale verkiezingscommissie over te nemen." Deze besluiten worden niet zomaar genomen en in principe leiden de afdelingen zelf het proces. Toch is een verandering zichtbaar in taal, waarmee in 2023 de Landelijke Verkiezingscommissie een beduidend controlerende taak heeft gekregen. In 2023 scoort D66 op dit kenmerk dan ook een 0,5.

§5.2.4.4 Subsidies en campagneuitgaven

De volgende twee kenmerken gaan over de ontwikkelingen in inkomsten en uitgaven. Als eerste de subsidie inkomsten van D66. De invoer van de wssp in 1999 zorgde voor de mogelijkheid van partijen om directe subsidie te krijgen. In 2000 was vanzelfsprekend het percentage subsidie gestegen, omdat daarvoor nog geen subsidiemogelijkheid was geweest (Voerman et al., 2023). In 2012 was het percentage uitgegroeid tot 21,2 procent van het totaal aan inkomen en in 2023 was dit uitgegroeid tot 38 procent (D66, 2022b; Scarrow et al., 2022a; 2022b). Op alle drie de meetmomenten is dus een stijging waarneembaar, waardoor D66 op dit kenmerk een 1 scoort. De campagneuitgaven voor Tweede Kamerverkiezingen van D66 vormen het tweede onderdeel van deze subparagraaf. D66 is na 2006

begonnen met het professionaliseren van de partij (Van Praag & Brants, 2014). In 1981 waren de campagneuitgaven uitgaven 644.581 gulden (ongeveer 292.498 euro), in 1994 was dit ongeveer vergelijkbaar met 647.383 gulden (ongeveer 293.769 euro) (D66, 1981; 1994). In vergelijking met de eerste drie onderzochte partijen liep D66 qua uitgaves achter. Pas rond de eeuwwisseling veranderde dit beeld. In 1998 waren de campagneuitgaven gegroeid tot 1.057.493 gulden (ongeveer 479.869 euro), in 2012 was dit 884.693 euro en in 2021 was het gegroeid tot het reusachtige bedrag van 3.121.667 (D66, 2012; 2021; Scarrow et al., 2022a; 2022b). In 2000 en 2012 was hiermee bijna een verdubbeling te zien, waarmee D66 op dit kenmerk op die meetmomenten al een 1 scoort. Opvallend is het enorme bedrag wat D66 in 2021 uitgaf aan de verkiezingen, wat de partij dan ook 24 zetels opleverde. In 2021 scoort de partij op dit kenmerk dan ook een 1.

FIGUUR 8: LEDENAANTAL D66 1966-2024 (DNPP, 2023B)

§5.2.4.5 Leden, niet-leden en primaries

Het ledenaantal van D66 laat een stijgende lijn zien, weergegeven in figuur 8. In 1973 liep het ledenaantal terug tot slechts 300 leden, een dieptepunt voor de partij. In de jaren daarna krabbelde het verder op, afgewisseld met pieken en dalen. Ondanks dat over de jaren heen een stijgende lijn te zien is, is de vraag of dit ook gezegd kan worden over de jaartallen 2000, 2012 en 2023. In 2000 was het ledenaantal van D66 al enkele jaren gelijk gebleven en is er geen stijging zichtbaar. Het kenmerk onderzoekt echter een afname in leden, en dit was ook niet het geval. D66 krijgt op dit kenmerk in de index dan ook een 0. In 2012 was er na een kleine dip een piek te zien in het ledenaantal, waarmee D66 ook in 2012 een 0 krijgt. In 2023 is een kleine daling zichtbaar, terwijl in 2021 juist nog een grote stijging zichtbaar was. Omdat de jaren rond 2023 een stijging laten zien en de daling minimaal is, krijgt D66 ook in 2023 een 0 op dit kenmerk. Het tweede kenmerk in deze subparagraaf richt zich op de rechten van

niet-leden binnen de partij. Opvallend kent D66 hier een ontwikkeling die regelrecht tegen de verwachting van de kartelpartij in gaat. Bij oprichting in 1966 kende D66 aanvankelijk rechten voor aanhangers en belangstellenden (Brummer & Otjes, 2021). Aanhangers mochten voor vijf gulden hun spreekrecht laten horen in werkgroepen en ledenvergaderingen en hun stem uitbrengen bij kandidaatstellingsprocedures. Een vroege vorm van primaries was hier in zichtbaar. Belangstellenden hadden dezelfde rechten, maar mochten niet stemmen bij kandidaatstellingsprocedures. Deze vormen van niet-leden binnen de partij werden in 1978 afgeschaft en zijn daarna niet teruggekomen (D66; 1996; 2008; 2022a; 2022c). D66 krijgt op dit kenmerk in alle drie de jaartallen dan ook een 0. D66 kent geen primaries, maar wel lijsttrekkersverkiezingen. Sinds de oprichting werd een lijsttrekker door de leden gekozen op de algemene ledenvergadering (Brummer & Otjes, 2021). In 2006 veranderde dit en konden partijleden ook thuis stemmen, waarmee het bereik groter werd. Zowel het verkiezen op de algemene ledenvergadering als het stemmen door de partijleden levert een 0,5 op dit kenmerk van de index. Hiermee krijgt D66 in alle drie de jaren een 0,5 op dit kenmerk.

TABEL 12: SCORE VAN D66 OP KARTELPARTIJEINDEX⁸

		2000	2012	2023
Basisvoorwaarden	Partijkartel	x	x	x
	Gevestigde partij	1	1	1
Context	Algemeen kiesrecht	1	1	1
	Poldermodel	1	1	1
	Meerpartijstelsel	1	1	1
	Subsidie politieke partijen	1	1	1
	Partijpatronage	1	1	1
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit	1	1	1
	Groei campagneuitgaves	1	1	1
	Afname ledenaantal	0	0	0
	Meer rechten voor niet-leden	0	0	0
	Invoer primaries	0,5	0,5	0,5
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	0	0	0
Competitief	Convergentie standpunten partijen	1	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	0	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau	1	1	1
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	x	x	x
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten	1	1	1
	Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau	1	1	1
	'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur	0	1	0
	Lokale politici lokaal gekozen	1	1	0,5

§5.2.4.6 Uitsluiting van partijen: partijniveau

In de campagne en in de formatiegesprekken liet D66 in 2002 duidelijk weten niet samen te werken met LPF (Donner, 2002). In 2012 wilde D66 niet samenwerken met de PVV en deze uitsluiting

⁸ De x'en in de tabel betekenen dat voor dit kenmerk geen gegevens zijn.

van de PVV bestaat ook in 2023 nog (Aarts et al., 2007; Plasterk, 2023; Putters, 2024). Omdat D66 op alle meetpunten partijen uitsluit tot samenwerking, krijgt D66 op alle drie de meetmomenten een 1.

§5.2.1.7 Ingevulde kartelpartijen-index

Aan de hand van deze paragraaf is de kartelpartijen-index ingevuld voor D66, weergegeven in tabel. De kartelpartijen-index voor alle partijen samen zal aan het eind van dit hoofdstuk besproken worden.

§5.2.5 PVV

De Partij voor de Vrijheid (PVV) is in 2006 opgericht door Geert Wilders (zie §6.2). Het is een populistische partij die lang deel uit heeft gemaakt van de oppositie en niet werd geaccepteerd door andere partijen. Hiermee is het interessant om te onderzoeken hoe de PVV scoort op de kartelpartijen-index. De eerste vraag is of de PVV als gevestigde partij gezien kan worden. In 2010 was de PVV twee jaar de gedoogpartner in het minderheidskabinet van de VVD en het CDA (DNPP, 2023e). In 2023 won de PVV de verkiezingen en stevent het af op de eerste deelname aan een kabinet. Samenwerking met de PVV is niet gewenst door alle partijen, door de populistische kenmerken en radicaal-rechtse trekken van de partij. Omdat de PVV in 2010 heeft samengewerkt als gedoogpartner en na de verkiezingen van 2023 in de coalitie gaat komen, krijgt de PVV een voorzichtige 1 op de index bij gevestigde partij. Hierbij is het ook interessant om te onderzoeken hoe een klassieke oppositiepartij scoort op de index. De PVV is onderzocht voor 2012 en 2023, omdat de partij in 2000 nog niet bestond.

§5.2.5.1 Leden en afgevaardigden

Volgens de statuten van de PVV, die uit 2007 komen, kent de vereniging leden en hebben deze leden rechten op het congres van de partij (PVV, 2007). In de praktijk is echter bij het oprichten van de partij direct een ledenstop ingevoerd. Het feit dat de PVV slechts twee leden heeft (Geert Wilders en Stichting Vrienden van de PVV) maakt de organisatie van de partij uniek. Wilders is de partijvoorzitter, lijsttrekker en politiek leider en heeft hiermee alle macht bij zich. Op het kenmerk rechten van individuele leden krijgt de PVV dan ook een 0. Het woord afgevaardigde of delegatie komt in de statuten niet voor. Het kenmerk van afgevaardigden gaat over een afname of laag aantal in afgevaardigden. De PVV krijgt een 1, omdat geen sprake is van delegaties of afgevaardigden.

§5.2.5.2 ‘Public office holders’ in hoofdbestuur

Het hoofdbestuur van de PVV bestaat zover bekend uit één lid: Geert Wilders. In de statuten staat vastgelegd dat bestuursleden gekozen dienen te worden uit de leden van de vereniging (PVV, 2007). Hiermee kan ook niemand anders dan Wilders bestuurslid zijn. Wilders is ook de politiek leider van de partij en is op deze manier zowel ‘public office-holder’ als bestuurslid. Op dit kenmerk krijgt de PVV dan ook een 1 op de index.

§5.2.5.3 Verkiezingen lokale politici

Het volgende kenmerk gaat over de verkiezingen van lokale politici. In de statuten van de PVV is niet geregeld op welke manier verkiezingen voor regionale en lokale afdelingen gehouden dienen te worden (PVV, 2007). De geslotenheid van de PVV maakt ook dat hier niet veel over bekend is. Verkiezingen voor de gemeenteraad moeten op lokaal niveau geregeld worden, waarbij de landelijke partij zich weinig bemoeit met de lokale partij (Voerman & Vossen, 2019). Wanneer politici op lokaal niveau gekozen worden is het aan henzelf om invulling te geven aan de baan, sturing is er op dit niveau niet. Ondanks dat dit bij de PVV gebeurt door een gebrek aan mankracht en financiële middelen, laat dit wel een hoge mate van verticale stratarchie zien. Op dit kenmerk krijgt de PVV dan ook een 1.

§5.2.5.4 Subsidies en campagneuitgaven

De volgende twee kenmerken hebben betrekking tot de inkomsten en uitgaven van de partij. Voordat partijen in Nederland subsidie krijgen, moeten ze aan een aantal voorwaarden voldoen. Eén van deze voorwaarden is het hebben van minimaal 1000 leden (Voerman et al., 2023). Omdat de PVV hier niet aan voldoet, krijgt het geen subsidie. Hiermee krijgt de PVV op dit kenmerk een 0 op de index. Over het tweede kenmerk, de campagneuitgaven, is minder bekend. Doordat de PVV geen leden heeft en geen subsidie krijgt, heeft de subsidie geen groot budget te besteden (Voerman & Vossen, 2019). Op basis van cijfers van de Groene Amsterdammer valt te schatten dat de PVV in 2023 aan de campagne ongeveer 9000 euro heeft uitgegeven aan online advertenties (De Campagnemonitor 2023 - Uitgaven, z.d.). Partijen als GroenLinks-PvdA, D66, CDA en VVD gaven in deze periode tussen de 225.000 euro en 1 miljoen euro uit. De professionalisatie is door het gebrek aan geld binnen deze partij ook minder aanwezig (Van Praag & Brants, 2014). De campagne uitgaven zijn dus erg laag, waardoor de PVV op dit kenmerk ook een 0 scoort op de index.

§5.2.5.5 Leden, niet-leden en primaries

Een figuur van het ledenaantal is bij de PVV niet nodig. Met Geert Wilders als het eerste lid en Stichting Vrienden van de PVV als tweede lid is het ledenaantal al sinds de oprichting van de partij gelijk gebleven (Mazzoleni & Voerman, 2017; Voerman & Vossen, 2019). Omdat de partij in de praktijk slechts één lid heeft (Wilders is ook voorzitter van de stichting), en hiermee niet als echte ledenpartij gezien kan worden, scoort de PVV op dit onderdeel een 0. Niet-leden hebben binnen de partij niet meer rechten gekregen in de afgelopen jaren. Door het kleine ledenaantal is de partij wel voor een groot deel afhankelijk van vrijwilligers, maar deze vrijwilligers hebben geen rechten. Daarmee krijgt de PVV ook op dit onderdeel een 0 op de index. Het laatste onderdeel is primaries. Sinds de oprichting in 2006 is Geert Wilders de partijvoorzitter en politiek leider gebleven. Van primaries of lijsttrekkersverkiezingen is dan ook geen sprake geweest. Daarnaast zou een nieuwe voorzitter of lijsttrekker naar alle waarschijnlijkheid door Geert Wilders aangewezen worden, mocht er ooit een andere komen. Dit onderdeel krijgt op de index dan ook een 0.

§5.2.5.6 Uitsluiting van partijen: partijniveau

De PVV is bij veel van de hierboven genoemde partijen de partij die vaak uitgesloten wordt. Voor de PVV zijn niet alle samenwerkingspartners wenselijk, maar zelf heeft de PVV niet laten weten bepaalde partijen nadrukkelijk uit te sluiten (Plasterk, 2023; Putters, 2024). De PVV krijgt op dit kenmerk in beide jaartallen een 0.

§5.2.1.7 Ingevulde kartelpartijen-index

Aan de hand van deze paragraaf is de kartelpartijen-index ingevuld voor de PVV, weergegeven in tabel 13. De kartelpartijen-index voor alle partijen samen zal aan het eind van dit hoofdstuk besproken worden.

TABEL 13: SCORE VAN PVV OP KARTELPARTIJEN-INDEX⁹

		2000	2012	2023
Basisvoorwaardes	Partijkartel	x	x	x
	Gevestigde partij	x	1	1
Context	Algemeen kiesrecht	x	1	1
	Poldermodel	x	1	1
	Meerpartijstelsel	x	1	1
	Subsidie politieke partijen	x	1	1
	Partijpatronage	x	1	1

⁹ De x'en in de tabel betekenen dat voor dit kenmerk geen gegevens zijn.

Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit	x	0	0
	Groei campagneuitgaves	x	0	0
	Afname ledenaantal	x	0	0
	Meer rechten voor niet-leden	x	0	0
	Invoer primaries	x	0	0
Competitief	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	x	0	0
	Convergentie standpunten partijen	x	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	x	0	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau	x	0	0
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	x	x	x
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten	x	0	0
	Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau	x	1	1
	'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur	x	1	1
	Lokale politici lokaal gekozen	x	1	1

§5.2.6 NSC

Nieuw Sociaal Contract (NSC) is de laatste partij die ik in dit deel van mijn scriptie heb onderzocht. Deze partij is opgericht op 19 augustus 2023 door Pieter Omtzigt (DNPP, 2024b). Omtzigt was tot juni 2021 lid van het CDA, maar heeft deze partij verlaten door de kritiek die hij al langere tijd op de partij had. De beginselen van het NSC kennen dan ook veel gelijkenissen met het CDA. Belangrijke thema's binnen het NSC zijn bestaanszekerheid en goed bestuur. Na het oprichten in augustus 2023 had het NSC drie maanden de tijd om zich voor te bereiden op de Tweede Kamerverkiezingen. Bij de verkiezingen behaalde de partij twintig zetels, wat voor een nieuwkomer een enorm aantal is. Het is te vroeg om NSC al een gevestigde partij te noemen, omdat ze nog geen jaar bestaan. Toch kent deze partij de mogelijkheid om ooit een gevestigde partij te worden. De beginselen komen veelal overeen met de gevestigde partij CDA en het NSC zit op dit moment in het kabinet. Het is op dit moment nog geen gevestigde partij, maar om te kunnen onderzoeken hoe deze partij van de andere vijf partijen verschilt is de index wel verder ingevuld. Omdat het NSC in 2000 en 2012 nog niet bestond zijn alleen gegevens voor 2023 verzameld. Niet alle gegevens zijn hiervoor bekend, waardoor niet de gehele index in te vullen was.

§5.2.6.1 Leden en afgevaardigden

Binnen het NSC is de Algemene Vergadering het hoogste orgaan (NSC, 2023a). Deze vergadering bestaat uit alle leden van de partij die fysiek of online aanwezig zijn. Afgevaardigden van afdelingen kent

het NSC niet. Hiermee krijgt het NSC op de kenmerken rechten van individuele leden en afname van afgevaardigden een 1.

§5.2.6.2 ‘Public office holders’ in hoofdbestuur

Het derde kenmerk gaat over de ‘public office-holders’ binnen het hoofdbestuur. In de statuten van het NSC staat het volgende vastgelegd: “gekozen leden van de Staten-Generaal en leden van de Nederlandse regering kunnen niet tot bestuurder in het Landelijk Bestuur worden benoemd” (NSC, 2023a). Hiermee is een overlap in functies van het landelijk bestuur en ‘public office-holders’ niet mogelijk en krijgt het NSC op dit kenmerk een 0.

§5.2.6.3 Verkiezingen lokale politici

Over de verkiezingen van lokale politici binnen NSC is op dit moment nog minder bekend, omdat deze verkiezingen nog niet hebben plaatsgevonden sinds de oprichting van de partij. Uit de statuten valt af te lezen dat de Algemene Vergadering de kandidatenlijst voor “de verkiezing van de leden van de Eerste Kamer, de Tweede Kamer en het Europees Parlement” vaststelt (NSC, 2023a). Hier worden gemeenteraadsverkiezingen niet genoemd, waaruit opgemaakt zou kunnen worden dat deze per gemeente geregeld worden. Afdelingen van het NSC kunnen worden ingesteld en kennen gelijkenissen met afdelingen binnen ander politieke partijen. Een afdeling vormt volgens de statuten een organisatorische eenheid binnen de Partij, met een eigen bestuur en een eigen vergadering. Ondanks dat het niet in de statuten te vinden is, maak ik de aanname dat de verkiezingen voor lokale politici op lokaal niveau zal gebeuren en krijgt het NSC op dit kenmerk een 1.

§5.2.6.4 Subsidies en campagneuitgaven

De subsidies en campagneuitgaven van het NSC zijn door de korte bestaanstijd van de partij nog niet bekend. Daarom zijn deze kenmerken niet meegenomen in de berekening van de index.

§5.2.6.5 Leden, niet-leden en primaries

Het volgende kenmerk is een afname in ledenaantal. Het NSC kent per 1 januari 2024 9.979 leden (DNPP, 2024a). Het jaar daarvoor kende het nul leden, omdat de partij toen niet bestond. Toch valt vanuit het ledenaantal van 2024 niet te constateren of een afname of toename in ledenaantal te zien is. Daarom is ook dit kenmerk niet meegenomen in de index. Voor de rechten van niet-leden is gezocht in de statuten en op de website van het NSC (NSC, 2023a; 2023b). Hierover is niets bekend en

daarom krijgt het NSC hierop een 0. De primaries of lijsttrekkersverkiezingen hebben binnen het NSC nog niet plaatsgevonden. De selectie van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 is gebeurd op basis van een selectiecommissie (NSC, 2023b). Deze commissie heeft gesprekken gevoerd en gelet op kennis en ervaring en denkbeelden die overeenkomen met die van het NSC. Dit is niet via een verkiezing gebeurd. Daarom krijgt het NSC op dit kenmerk een 0.

§5.2.6.6 Uitsluiting van partijen: partijniveau

Als nieuwe partij is het moeilijk te beoordelen of NSC bepaalde partijen uitsluit van samenwerking. Uit de samenwerking die ze op dit moment aangaan met de PVV blijkt dat ze in ieder geval de PVV niet uitsluiten (Plassterk, 2023). Daarmee krijgt het NSC op dit kenmerk een 0.

§5.2.1.7 Ingevulde kartelpartijen-index

Aan de hand van deze paragraaf is de kartelpartijen-index ingevuld voor de NSC, weergegeven in tabel. De kartelpartijen-index voor alle partijen samen zal aan het eind van dit hoofdstuk besproken worden.

TABEL 14: SCORE VAN NSC OP KARTELPARTIJEN-INDEX¹⁰

		2000	2012	2023
Basisvoorwaardes	Partijkartel	x	x	x
	Gevestigde partij	x	x	0
Context	Algemeen kiesrecht	x	x	1
	Poldermodel	x	x	1
	Meerpartijstelsel	x	x	1
	Subsidie politieke partijen	x	x	1
	Partijpatronage	x	x	1
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit	x	x	x
	Groei campagneuitgaves	x	x	x
	Afname ledenaantal	x	x	x
	Meer rechten voor niet-leden	x	x	0
	Invoer primaries	x	x	0
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	x	x	0
Competitief	Convergentie standpunten partijen	x	x	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	x	x	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau	x	x	0
Organisatorisch	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	x	x	x
	Individuele leden veel rechten	x	x	1
	Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau	x	x	1
	'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur	x	x	0
	Lokale politici lokaal gekozen	x	x	1

¹⁰ De x'en in de tabel betekenen dat voor dit kenmerk geen gegevens zijn.

§5.3 De kartelpartij in Nederland

In deze laatste subparagraaf licht ik de cijfers op de index toe en concludeer ik over de ontwikkeling van kartelpartijen binnen Nederland. In tabel zijn de berekende scores op de kartelpartijen index weergegeven. Het hoogste cijfer op de index is gehaald door D66 in 2000 (7,1) en het laagste cijfer door PVV en NSC (4,4). De VVD scoort tussen de 5,2 en 5,6. Het CDA volgt in 2000 en 2012 de VVD, maar heeft in 2023 een hogere score gehaald en is met 6,7 voorzichtig een kartelpartij te noemen. De PvdA begint in 2000 hoog, zakt dan iets in en krijgt in 2023 een hogere score van 6,7, waarmee het ook naar een kartelpartij neigt. D66 scoort sinds 2000 hoge cijfers op de index, maar daalt juist in 2023 naar een 6. De PVV en NSC halen allebei niet hoger dan een 4,4. Bij de PVV is dit te verklaren door de structuur van de partij, waarin geen leden zijn en daardoor ook geen subsidie en weinig geld voor campagnes. Bij de NSC zijn veel gegevens nog niet bekend en de gegevens die al wel bekend zijn zorgen voor een lage score op de index. De gemiddelden van de partijen laten zien dat over de periode 2000 tot 2023 D66 de hoogste score haalde op de index, gevolgd door PvdA. Daarna volgen CDA en VVD en onderaan staan PVV en NSC. De hoge score op de context toont aan dat Nederland een geschikt land is voor

TABEL 15: KARTELPARTIJEN-INDEX VOOR VVD, CDA, PvdA, D66, PVV EN NSC

		VVD			CDA			PvdA			D66			PVV			NSC		
		2000	2012	2023	2000	2012	2023	2000	2012	2023	2000	2012	2023	2000	2012	2023	2000	2012	2023
Basisvoorwaarden	Partijkartel	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
	Gevestigde partij	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	x	1	1	x	x	0
Context	Algemeen kiesrecht	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	x	1	1	x	x	1
	Poldermodel	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	x	1	1	x	x	1
	Meerpartijstelsel	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	x	1	1	x	x	1
	Subsidie politieke partijen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	x	1	1	x	x	1
	Partijpatronage	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	x	1	1	x	x	1
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	x	0	0	x	x	x
	Groei campagneuitgaves																		
	Afname ledenaantal	1	1	0	1	1	1	1	1	1	1	1	1	x	0	0	x	x	x
	Meer rechten voor niet-leden	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0	0	0	x	0	0	x	x	x
	Invoer primaries	0	0	0,5	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0	x	x	0
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	0	0,5	0,5	0	0,5	0,5	0	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	x	0	0	x	x	0
Competitief		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0	x	x	0
	Convergentie standpunten partijen	1	0	0	1	0	0	1	0	0	1	0	0	x	0	0	x	x	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	x	0	0	x	x	0
	Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau	0	0	0	0	0	1	1	1	1	1	1	1	x	0	0	x	x	0
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten	0	1	1	0	1	1	0	0,5	1	1	1	1	x	0	0	x	x	1
	Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau	0	0	1	0	0	1	0	0	1	1	1	1	x	1	1	x	x	1
	'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1	0	x	1	1	x	x	0
	Lokale politici lokaal gekozen	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	0,5	x	1	1	x	x	1
Cijfers		5,2	5,2	5,8	5,2	5,2	6,7	6,7	5,7	6,7	7,1	6,9	6,0	X	4,4	4,4	x	x	4,4

kartelpartijen. Over het algemeen laten de partijenmerken verschillende trends zien. Bij het functionele thema vallen verschillende punten op. Ten eerste groeien bij bijna alle partijen de campagneuitgaves en het percentage van het inkomen dat uit subsidie afkomstig is. Daarnaast daalt bij veel partijen het ledenaantal, terwijl dit bij D66 juist stijgt. De rechten voor niet-leden blijven bij veel partijen afwezig, net als primaries. Op het competitieve thema valt op dat PvdA en D66 partijen buitensluiten en de VVD, PVV en NSC niet. CDA sloot in 2000 en in 2012 geen partijen buiten, maar in 2023 wel. Bij het organisatorische thema laten de partijen over het algemeen een trend zien waarbij ze vanaf 2000 steeds meer kenmerken van een kartelpartij vertonen. Individuele leden krijgen binnen partijen over het algemeen meer rechten, terwijl afgevaardigden afnemen. Over het algemeen is aan de cijfers te zien dat partijen sinds 2000 een hogere score krijgen op de kartelpartijen-index. Uitzondering hierbij is D66, die een neerwaartse trend laten zien. Op basis van deze scores valt te concluderen dat van 2000 tot 2023 minimaal twee partijen, PvdA en D66, een voldoende scoorden op de index en hiermee kenmerken van kartelpartijen laten zien. CDA scoort daarnaast in 2023 ook een ruime voldoende.

Eén kenmerk van de index is tot nu toe nog niet ingevuld: het partijkartel. Van een partijkartel is sprake wanneer er meerdere kartelpartijen zijn (zie [§4.1.3](#), [§4.3.1](#) en [§5.1](#)). Wanneer er slechts één kartelpartij is, is er geen kartel. Omdat van 2000 tot 2023 minimaal twee partijen een voldoende scoren, krijgt Nederland op dit kenmerk een 1.

§6 Resultaten deel III: de PVV als gevolg van de kartelpartij

In dit deel van mijn scriptie ga ik in op populisme in Nederland, specifiek populisme bij de PVV. De afgelopen decennia is veel onderzoek verricht naar populisme binnen Nederland (De Jonge, 2021; Lucardie, 2008; Lucardie, 2012; Mudde & Van Holsteyn, 2000; Van Holsteyn, 2018; Van Kessel, 2013; Voerman & Vossen, 2019; Vossen, 2011). Dit onderzoek richt zich op de opkomst van populisme in Nederland. In dit hoofdstuk ga ik in op de verhouding tussen kartelpartijen en de opkomst van populisme. Ik richt mijn focus hierbij specifiek op de vraag of kartelpartijen mee hebben geholpen in de groei van het populisme. De partij die ik hierbij onderzoek is de PVV. Ik begin het hoofdstuk met een schets van het politieke leven van Geert Wilders en het ontstaan van de PVV, als achtergrond. Daarna ga ik in op twee belangrijke vragen over dit thema. De eerste vraag richt zich op de oorsprong van de PVV: heeft Wilders de PVV opgericht als partij tegen het bestaande kartel? De tweede vraag richt zich op de groei van de PVV: heeft de PVV kunnen uitgroeien tot een partij met 37 zetels door zich tegen de kartelpartijen te richten? Met het antwoord op deze vragen beantwoord ik tenslotte de vraag of de PVV is ontstaan door de kartelpartijen in Nederland.

§6.1 Geert Wilders

De Partij voor de Vrijheid is opgericht in 2006 door politiek leider en partijvoorzitter Geert Wilders. Als enige lid heeft hij veel invloed op de partij. Geert Wilders is zijn politieke carrière begonnen in 1990 bij de VVD, waar hij als fractieassistent werd aangenomen (Voerman & Vossen, 2019). In 1998 kwam hij in de Tweede Kamer terecht voor de VVD. Al vanaf het begin was hij actief bij de interruptiemicrofoon en stelde hij vaak kritische vragen. Waar de vragen over de islam in de jaren '90 nog voornamelijk gingen over moslimextremisme, veranderde dit na 11 september 2001 in een steeds algemenere haat tegen de islam. Met zijn opvattingen bevond Wilders zich aan de rechterkant van de VVD fractie. Ten tijde van Pim Fortuyn waren zijn opvattingen over de islam nog gefocust op de extreme vormen en zag hij het nog als een godsdienst. Later zou hij gaan vinden dat de islam geen godsdienst is, maar een politieke ideologie (Vossen, 2011).

Nadat in 2002 de wat linksere VVD'er Hans Dijkstal de nieuwe fractievoorzitter van de VVD werd, ging Wilders zich meer verzetten tegen de VVD en Dijkstal (Lucardie & Voerman, 2012). Dit maakte hem bij de partijleiding niet populair en bij de verkiezingen van 2002 stond Wilders dan ook niet op een verkiesbare plek. Door verschuivingen van Tweede Kamerleden naar ministersposten kwam hij uiteindelijk toch in de Kamer terecht. Nadat de opvolger van Dijkstal, Gerrit Zalm, naar het kabinet

vertrok werd Jozias van Aartsen de nieuwe fractievoorzitter. Ondanks dat Wilders onder Van Aartsen veel vrijheid kreeg voor zijn eigen mening, botste hij ook met hem. Ook op andere partijleden had hij veel kritiek, wat hem binnen de partij niet populairder maakte. Na het openbaren van het tienpuntenplan voor de VVD, wat hij samen met fractiegenoot Gert-Jan Oplaat had geschreven, vond Wilders al snel een weg uit de VVD (Lucardie & Voerman, 2012). Op 3 september 2004 verliet Wilders de fractie gedwongen en hield hij zijn zetel. Groep Wilders was geboren.

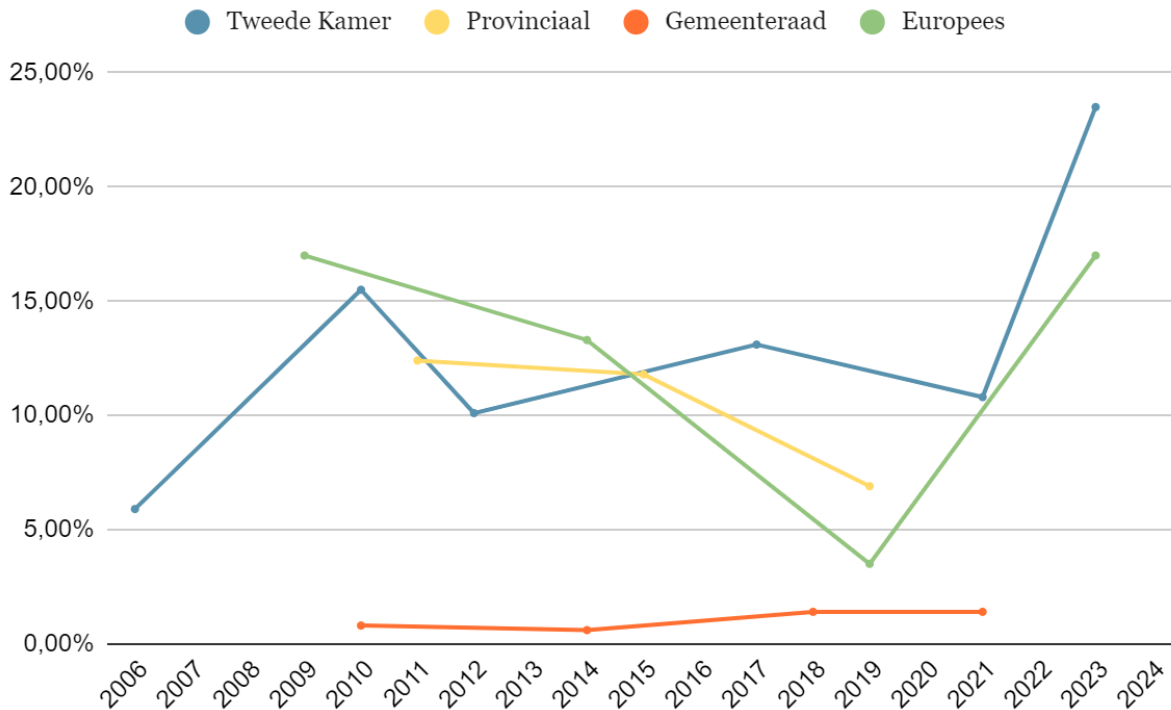
In de twee jaren die volgden bereidde Wilders zich voor op de verkiezingen van 2006 (Lucardie & Voerman, 2012). Hij richtte een stichting op en zocht naar betrouwbare mensen die zich bij hem wilden aansluiten. Sinds de moord op Theo van Gogh moest Wilders zwaar worden beveiligd, wat hem bemoeilijkte in het vormen van een politieke partij. Zijn populariteit steeg. In 2005 publiceerde hij zijn Onafhankelijkheidsverklaring waarin hij zijn belangrijkste standpunten kenbaar maakte. In 2006 volgden 'Een nieuw-realistische visie' en 'Klare wijn' waarin kritiek wordt gegeven op het liberalisme en de nieuwe ideologische visie van Wilders verder wordt uitgewerkt (PVV, 2006a; 2006b).

§6.2 De oprichting van de populistische PVV

Op 22 februari 2006 werd de PVV opgericht door inschrijving van Wilders bij de Kiesraad. Het doel van de partij was "politiek te bedrijven in de ruimste zin des woords om op te komen voor een vrij, welvarend en onafhankelijk Nederland, zoals is vastgelegd in de door Geert Wilders uitgebrachte Onafhankelijkheidsverklaring van dertien maart tweeduizend vijf" (PVV, 2007). Het was een unieke partij, omdat direct na het oprichten een ledenstop plaatsvond. De PVV heeft in de praktijk slechts één lid: Geert Wilders. De visie van de partij is conservatief-liberaal te noemen. De focus lag voor een groot deel op het terugdringen van de islam als politieke ideologie, maar daarnaast vond richtte de PVV zich ook op dierenrechten, het verhogen van de maximumsnelheid en meer aandacht voor ouderen in de zorg (zie ook §6.3). Om zich heen had Wilders ondertussen een groep met vertrouwelingen verzameld, met namen als Fleur Agema, Martin Bosma, Barry Madlener en Dion Graus (Voerman & Vossen, 2019). Met hulp van deze mensen rekruteerde Wilders een groep kandidaten voor de kandidatenlijst, waarbij hij zelf veel invloed had op het selectieproces. Na de verkiezingen van 2006 kwam Wilders in de Tweede Kamer met negen zetels.

In de Tweede Kamer kwam de PVV in de oppositie terecht en verzette ze zich fel tegen de coalitie (Lucardie & Voerman, 2012). De denkbeelden over de islam werden radicaler en Wilders werd steeds meer van mening dat de gehele islam niet goed was voor Nederland. De PVV was onder andere voor een belasting op hoofddoeken, tegen toetreding van Turkije in de Europese Unie en ze wilde de

macht van de Europese Unie beperken tot economische macht. Door de jaren heen schommelde het zetelaantal van de PVV, maar de partij bleef groot en bleef ook groeien (zie figuur 9). De gemeenteraadsverkiezingen kennen lage percentages, omdat de PVV niet in alle gemeenten meedoet.

FIGUUR 9: UITSLAGEN PVV VERKIEZINGEN IN PROCENTEN (BRON: KIESRAAD, Z.D.)

In 2012 maakte de PVV voorzichtig kennis met een coalitie samenwerking, door als gedoogpartner van het minderheidskabinet Rutte I van de VVD en het CDA plaats te nemen. Hierbij steunde de PVV op een aantal beleidsterreinen de coalitie en kreeg hiervoor een aantal voor haar belangrijkste standpunten voor terug (Lucardie & Voerman, 2012). Criminelen zouden strenger worden gestraft, betere zorg voor ouderen en strenger asielbeleid. Kabinet Rutte I viel op 23 april 2012 omdat de PVV niet verder wilde bezuinigen door regels van de Europese Unie en haar steun voor het kabinet introk (Voerman & Vossen, 2019). Door de plotselinge terugtrekking als gedoogpartner leek samenwerking in een mogelijke nieuwe coalitie ver weg. Vanuit de oppositie zocht Wilders toenadering tot andere gelijkgezinde partijen over de wereld, zoals Orbán in Hongarije en Trump in de Verenigde Staten. De VVD, die onder Rutte niet weer met Wilders had willen samen werken, zette onder leiding van Dilan Yeşilgöz-Zegerius de deur op een kier voor samenwerking. De PVV won bij de verkiezingen van 2023 op een historische manier met maar liefst 37 zetels. Hiermee werd de partij de grootste in Nederland en mocht Wilders het initiatief nemen voor de coalitieonderhandelingen.

§6.3 Doel van de PVV: opstand tegen het kartel?

De schets van Wilders en zijn partij tonen een eerste beeld aan van zijn denkbeelden. De oorsprong van de oprichting van de PVV ligt in de afscheiding van de VVD. Waar hij bij de VVD zijn mening niet voldoende kon uiten, kreeg hij deze kans wel door een eigen partij op te richten. In dit deel van deze paragraaf ga ik in op het doel van de PVV en onderzoek ik of de PVV is ontstaan als reactie op de kartelpartijen. Op inhoudelijk gebied richt Wilders zich nadrukkelijk op het tegengaan van de islamisering van Nederland. Zorgen dat Nederland weer van Nederlands wordt komt in min of meer dezelfde woorden op bijna alle verkiezingsposters en in verkiezingsprogramma's terug. In 2011 gaf Wilders in een interview aan dat de reden van de oprichting van de PVV de islam was geweest. De islam en de islamisering van Nederland is één van de thema's waarop Wilders zich richt (De Jonge, 2021; Vossen, 2011; 2016), maar niet de enige. Populistische partijen zijn vaak niet in te delen bij één ideologie, maar kennen als overeenkomst het geloof in een kloof tussen elite en burger (Lucardie & Voerman, 2012). Deze elite binnen de politiek kent grote overeenkomsten met het kartel uit de kartelpartijen stelling.

De focus van de PVV ligt veel op de islam in de samenleving, maar dat is niet het enige kernpunt van de partij. Toen Wilders in 2005 als Groep Wilders in de Tweede Kamer verder ging, schreef hij in zijn Onafhankelijkheidsverklaring over zijn kernboodschap van vrijheid. Met vrijheid bedoelt Wilders niet alleen vrijheid van Nederland tegenover de islam, maar ook vrijheid van individuele burgers. "De grote partijen - PvdA, CDA en VVD - zijn het met elkaar over de belangrijke kwesties gewoon eens", stelt hij in de Onafhankelijkheidsverklaring vast. Deze 'politieke elite' plaatst hij tegenover de burgers die hun vrijheid kwijt zijn (GroepWilders, 2005). De politici zijn volgens Wilders 'schimmig' en beperken het recht van de burger door onderlinge coalities te vormen. In de statuten van de PVV vormt deze Onafhankelijkheidsverklaring de basis voor het kunnen uitvoeren van de politiek. Ook in de ideologische visie van de partij, 'klare wijn', noemt Wilders de werking van de overheid en democratie als één van de drie belangrijke thema's waar in Nederland aan gewerkt moet worden (PVV, 2006b). Samen met immigratie en de islam, en cultuur (gezin en onderwijs) vormt dit thema de rode draad van zijn visie. Het gevecht wat de burgers moeten voeren ligt volgens Wilders tussen de 'politieke partijen die het bestaande systeem vormen' en de 'politici die dat systeem willen uitdagen en fundamenteel hervormen' (PVV, 2006b). Daarnaast stelt hij in deze ideologische visie uiteen dat Nederland geen democratie, maar een partijencratie is. In een partijencratie neemt de macht van de politieke partijen in de gehele samenleving toe (Calise, 1994).

Uit deze stukken blijkt dat Wilders en later de PVV al vanaf het begin tegen de elite waren. Deze elite is volgens Wilders' definitie een politieke elite, bestaande uit VVD, CDA en PvdA, ofwel de gevestigde partijen (zie §2.3). Het woord kartelpartij wordt door Wilders niet gebruikt, maar de definitie die hij geeft aan de partijen uit de politieke elite komt hier dicht bij in de buurt. Overeenkomstig beleid tussen partijen, afstand tussen het volk en de partijen, de uitsluiting van samenwerking met de PVV door andere partijen en politici die geen uitgesproken mening hebben tegen andere partijen om zo hun eigen verlies te voorkomen; het zijn allemaal kenmerken die zowel in de teksten van de PVV als bij de kenmerken van een kartelpartij terugkomen (GroepWilders, 2005; PVV, 2006b, Voerman & Vossen, 2019). Ook in de jaren daarna ontwikkelt de PVV zich verder als oppositiepartij. Het verkiezingsprogramma van 2010 spreekt over 'een wereld van verschil tussen wat het Nederlandse volk vindt en wat de elites willen' (PVV, 2010). Na de samenwerking met de VVD en CDA van 2010 tot 2012 beweegt de PVV zich meer naar de radicale hoek. Samenwerkingen met andere radicaal-rechtse, populistische partijen, maar ook de uitspraak over meer of minder Marokkanen in Nederland zijn voorbeelden van deze radicalisering (Lucardie & Voerman, 2012). Om de kloof tussen elite en volk beter over te brengen gebruikt Wilders sinds 2010 het metafoor 'Henk en Ingrid' als schoolvoorbeeld van het Nederlandse volk, een koppel dat verraden is door de Nederlandse politieke elite (Lucardie & Voerman, 2012; Voerman & Vossen, 2019).

Uit voorgaande voorbeelden komt een duidelijk beeld naar voren over het ontstaan en de ontwikkeling van de PVV. Eén van de redenen van de oprichting van de PVV was een alternatief vormen tegen de politieke elite die al in Den Haag zat. Het bestaan van kartelpartijen biedt hiermee een mogelijkheid voor uitdagerspartijen om te groeien (De Jonge, 2021). De PVV bracht nieuwe thema's de politiek in, die voorbij het klassieke links-rechts denken van de gevestigde partijen gingen. Op deze manier is de oprichting van de PVV niet los te zien van de ontwikkeling van de kartelpartijen in de Nederlandse politiek.

§6.4 Groei van de PVV: in opstand tegen het kartel?

Naast de oprichting van de PVV is het belangrijk om te onderzoeken of de groei van de PVV ook mogelijk is gemaakt door het bestaan van kartelpartijen. Doordat kartelpartijen verder van het volk af gaan staan en populistische partijen hiertegen in opstand komen, vormt de populistische partij een goed alternatief tegen de kartelpartij. Als reactie kunnen kartelpartijen thema's van populistische partijen in gematigde versies overnemen. Gevolg daarvan is dat deze thema's genormaliseerd worden en meer aandacht krijgen, waardoor de aandacht voor populistische partijen juist kan toenemen (De Jonge,

2021). In 2006, toen de PVV voor het eerst aan de Tweede Kamer verkiezingen meedeed, kwamen de kiezers van de PVV van meerdere kanten. Een groot deel (31 procent) had bij de vorige verkiezingen op de LPF gestemd (Aarts et al., 2007). Daarnaast trok de PVV ook veel kiezers van de VVD (15 procent), het CDA (10 procent) en van kiezers die de vorige keer nog niet mochten stemmen (9 procent). Tenslotte stemde 21 procent van de PVV-kiezer bij de vorige verkiezingen niet.

Kwalitatief onderzoek onder kiezers van de PVV toont verschillende redenen aan waarom kiezers op de PVV stemmen (Damhuis, 2019). Overheersend is een ontevredenheid met de huidige politieke situatie (Vossen, 2013). De politiek praat te veel en voert te weinig besluiten uit (Aalberts, 2012). De PVV kent veel kiezers en daarmee zijn niet alle kiezers hetzelfde of stemmen ze om dezelfde redenen op de partij. Hierin kan een onderscheid gemaakt worden tussen kiezers die heel trouw op de PVV stemmen ('de aanhangers') en de groep die het niet volledig met Wilders eens is, maar bij gebrek aan beter op de partij stemt ('de twijfelaars') (Aalberts, 2012). Onder de twijfelaars heerst ook de mening dat Wilders zijn standpunten niet volledig uitgevoerd moeten worden, maar dat het wel belangrijk is dat er een ander geluid over te horen is. Onder veel kiezers komt een duidelijk wij-zij gevoel naar voren, waarmee kiezers tot een bepaalde groep behoren (de 'in-group') en op basis daarvan andere groepen ('de out-group') buitensluiten (Voerman & Vossen, 2019). Dit uit zich aan de ene kant in de groepen Nederlanders en buitenlanders, maar het uit zich ook in de politieke elite tegenover het volk. 82 procent van de kiezers op de PVV in 2006 ziet een kloof tussen de burger en Den Haag ten opzichte van tweederde van alle kiezers (Schmeets & Van der Bie, 2008). Ook geloven PVV-kiezers niet dat politici hun beloftes nakomen (99% tegen 90% op alle kiezers) en hebben PVV-kiezers weinig vertrouwen in de politiek (31% tegen 60% op alle kiezers) (Schmeets & Van der Bie, 2008). Kiezers van de PVV zien een groot verschil tussen de elite en de gewone burgers, en voelen zich niet door andere partijen dan de PVV vertegenwoordigd (Voerman & Vossen, 2019). Wilders speelt hiermee in op de problemen in de politiek, maatschappij en de multiculturele samenleving. Kiezers stemmen op de PVV om een protest te laten horen tegen de zittende partijen, maar tegelijkertijd ook iets te doen aan de problemen die zij belangrijk vinden. Vaak gaan deze problemen over de islam, maar soms ook over de zorg of het onderwijs (Aalberts, 2012). De ideologie is een terugkomend thema onder de kiezers van de PVV, gevolgd door immigratie, de partijleider en het stemmen als proteststem (Van Kessel, 2015).

§6.5 Conclusie: de PVV als reactie op de kartelpartij

Kiezers benoemen veel verschillende redenen om op de PVV te stemmen. Eén van deze redenen is tegen de heersende elite en tegen het huidige beleid. Over het algemeen zijn PVV kiezers niet

tevreden over de huidige stand van zaken in de politiek (Voerman en Vossen, 2019). Het is echter ook duidelijk dat de opkomst van de kartelpartij niet dé reden is waarom kiezers naar de PVV zijn geschoven. De multiculturele samenleving met de islam blijft een belangrijk speerpunt waarom kiezers op de PVV stemmen. In dit opzicht komt ook het doel van de partij goed naar voren in de redenen waarom kiezers op de PVV stemmen. De PVV is een populistische partij, opgericht met meerdere doelen: de werking van de overheid en democratie verbeteren, opkomen tegen immigratie en de islam en cultuur (gezin en onderwijs). Deze verschillende doelen van oprichting zijn terug te vinden in het stemgedrag van kiezers. PVV-stemmers hebben verschillende redenen om op de PVV te stemmen. Vaak zijn kiezers ontevreden met het huidige beleid in combinatie met een negatieve houding tegenover buitenlanders. De groei van de PVV is in dit opzicht te plaatsen in de algemene ontwikkeling van de kartelpartijen binnen Nederland. De kartelpartijen hebben meegeholpen aan de opkomst van de PVV, maar de opkomst van de PVV is niet slechts aan de kartelpartijen te danken.

§7 Conclusie en discussie

§7.1 Conclusie

In deze scriptie heb ik onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van kartelpartijen in Nederland. De ontwikkeling van kartelpartijen is belangrijk om te onderzoeken, omdat dit inzicht biedt in het huidige politieke systeem en politieke ontwikkelingen in Nederland. De overkoepelende onderzoeksvraag in dit onderzoek is als volgt:

“In hoeverre is in Nederland van 2000 tot en met 2023 een bevestiging te vinden van de kartelpartijthese van Katz en Mair (1995)?”

Voor het beantwoorden van deze onderzoeksvraag waren een aantal punten van belang. Ten eerste is het begrip kartelpartij nader uitgewerkt. Dit begrip vormt een hoofdconcept in het onderzoek en gaat over zowel over de veranderende relaties tussen politieke partijen onderling, als over eigenschappen van het politieke systeem en over eigenschappen van specifieke partijen. Kartelpartijen zijn gevestigde partijen die samenwerken met andere kartelpartijen, met als doel om op een professionele manier politiek actief te blijven, waarbij niet verliezen belangrijker is dan winnen. Deze doelen bereiken kartelpartijen door dichter naar de staat toe te trekken en op deze manier minder afhankelijk te zijn van leden en tegelijkertijd nieuwe partijen buiten te sluiten. Nadat Katz en Mair dit begrip in 1995 voor het grote publiek introduceerden, zijn vele onderzoeken uitgevoerd in verschillende landen. Deze onderzoeken kennen verschillende manieren om de kartelpartij te meten en hebben vaak geen eenduidige conclusies. Kritiek op de kartelpartij richt zich dan ook op deze onduidelijkheid en vraagt om verduidelijking van het concept (Koole, 1996).

In het eerste deel van dit onderzoek is gepoogd een index te ontwikkelen die meet in hoeverre een politieke partij een kartelpartij is. Hiervoor is literatuuronderzoek gedaan en is onderzocht hoe binnen de bestaande studies de kartelpartij is onderzocht. De belangrijke kenmerken uit de verschillende onderzoeken zijn samengebracht in vier verschillende overkoepelende thema's. Het eerste thema gaat over de context en richt zich op het landelijk niveau. Dit thema gaat over de inrichting van het politieke systeem en richt zich op de algemene kenmerken. Het tweede thema gaat over de organisatie van de partij en richt zich op partijniveau. Dit thema bevat de kenmerken van de organisatie van de partij en of de invloed van individuele leden toeneemt, waardoor de invloed van afgevaardigden afneemt en het hoofdbestuur meer invloed krijgt. Het derde thema richt zich op de politieke rol van partijen. Dit thema onderzoekt of binnen partijen de afhankelijkheid van de staat toeneemt en tegelijkertijd de afhankelijkheid van leden afneemt. Het vierde thema richt zich tenslotte op de

competitie tussen partijen en daarmee op de relatie tussen partijen onderling. Door te onderzoeken in hoeverre partijen dichter naar elkaar toe trekken en in hoeverre nieuwe partijen worden uitgesloten onderzoekt het de veranderende mate van competitie. De toetsing van de index op partijen uit verschillende landen en verschillende eerdere onderzoeken liet zien dat de index eenzelfde resultaat laat zien als uit de onderzoeken zelf naar voren kwam. De index is bruikbaar voor het toetsen van kartelpartijen en het vergelijken van kartelpartijen in verschillende landen.

In het tweede deel van het onderzoek toets ik de – in het eerste deel ontwikkelde – kartelpartijen- index op zes politieke partijen in Nederland: VVD, CDA, PvdA, D66, PVV en NSC. Met behulp van documentonderzoek en met gebruik van verschillende datasets (PPDB & het Manifesto Data Project) heb ik de index voor de verschillende partijen ingevuld voor de jaartallen 2000, 2012 en 2023. Katz en Mair (1995) stellen dat kartelpartijen voor komen in politieke systemen met een consensusdemocratie, partijpatronage en staatshulp. Bij de kartelpartijen-stelling trekken partijen dichter naar de staat toe en neemt op deze manier ook de afhankelijkheid van de staat toe. Op deze manier komen partijen verder van de samenleving af te staan. Partijen gaan meer op elkaar lijken, omdat ze behalve dichter naar de staat toe, ook dichter naar elkaar toe trekken. Daarnaast laten de verschillende gezichten van partijen een verandering zien, waarbij de PPO meer invloed krijgt ten opzichte van de PCO en de POG. Met behulp van de toepassing van de index op Nederland kunnen deze verwachtingen voor Nederland worden getoetst.

De eerste verwachting richt zich op de toenemende afhankelijkheid van de staat. De staat beïnvloedt in Nederland politieke partijen door eisen te stellen aan de uitkering van de subsidie. De inrichting van de partij en het ledenaantal zijn voorwaarden voor het ontvangen van subsidie. Hiermee zijn VVD, CDA, PvdA, D66 en NSC op een bepaalde manier afhankelijk van de staat en hebben ze de staat ook nodig om zaken te kunnen financieren. De PVV heeft slechts één lid¹¹ en is daardoor minder afhankelijk van de staat. De subsidies maken de partijen op deze manier ook afhankelijker van de staat. De tweede ontwikkeling richt zich op de toenemende afstand tot leden. Deze verwachting is met behulp van dit onderzoek moeilijker terug te vinden. Een afname in ledenaantallen is bij de VVD, het CDA en de PvdA zichtbaar. Bij D66 stijgt het ledenaantal, de PVV kent slechts twee leden en voor NSC is nog geen stijging of daling zichtbaar, omdat het een nieuwe partij is. Met slechts een afname in ledenaantallen

---

¹¹ De PVV heeft formeel twee leden, Geert Wilders en Stichting Vrienden van de PVV. Van deze stichting is Geert Wilders de voorzitter, waardoor de PVV feitelijk maar één lid heeft.

valt niet te concluderen dat sprake is van mindere betrokkenheid met de samenleving. Partijen zoeken op nieuwe manieren contact met de samenleving, bijvoorbeeld via social media (Scarrow, 2015; Snippe, 2024). Dit betekent dat een afname in ledenaantallen niet per se gelijk staat aan minder betrokkenheid van kiezers. De derde verwachting stelt dat partijen meer op elkaar gaan lijken doordat ze dichter naar de staat toe trekken. Uit tabel valt aan de cijfers af te lezen dat VVD, CDA, PvdA en D66 vanaf 2000 dichter naar elkaar toe zijn getrokken. VVD, CDA en PvdA hebben organisatorische kenmerken van D66 overgenomen en kennen op deze manier steeds meer gelijknissen. Ook NSC heeft bij de oprichting deze kenmerken van organisatie overgenomen. D66 is hierbij een goed voorbeeld van hoe een nieuwe partij in het systeem kan doordringen. Opgericht als doorbraakpartij heeft D66 veel invloed gehad op de manier waarop ook andere partijen hun interne democratie later in gingen richten en veranderde het zelf langzaam in een gevestigde partij. Het ledencongres dat D66 al in 1966 kende, werd na de eeuwwisseling ook door CDA, PvdA en VVD ingevoerd (Brummer & Otjes, 2021). D66, CDA, PvdA en de VVD zijn na de eeuwwisseling hiermee steeds meer op elkaar gaan lijken, waarmee aan de derde verwachting wordt voldaan. De vierde verwachting richt zich op de toename in de macht van de PPO. Dit is in Nederland minder goed zichtbaar. Veel partijen kennen een strikte scheiding tussen PCO en PPO en stellen statutair de onverenigbaarheid van deze functies vast. Slechts bij de PvdA in 2000, D66 in 2012 en bij de PVV is de combinatie wel mogelijk. Bij de PVV worden deze functies sinds de oprichting ook gecombineerd door één persoon: Geert Wilders (Voerman & Vossen, 2019). In Nederland lijkt de afname in macht van de leden meer te leiden tot een toename in macht bij de PCO. Het hoofdbestuur heeft door de afname van de macht van afgevaardigden meer invloed op het doorvoeren van besluiten, door de beïnvloedbaarheid van individuele leden. Dit was bij D66 bijvoorbeeld zichtbaar onder Pechtold, die op deze manier veel macht naar zich toe kon trekken en invloed had op het gevoerde beleid (Brummer & Otjes, 2021).

Uit de index komt naar voren dat de VVD, het CDA, de PvdA en D66 een voldoende scoren op de kartelpartijen-index in 2023, en dat het CDA, de PvdA en D66 ook gemiddeld over de drie jaren een voldoende krijgen. PVV krijgt een 4,4 op de kartelpartijen-index in zowel 2012 als 2023 en NSC krijgt een 4,4 in 2023. De VVD werkt al lange tijd samen in coalities, waardoor de onvoldoendes in 2000 en 2012 (een 4,8 en een 5,2) en de krappe voldoende (5,6) opvallen. De scores op de index laten zien dat dit gedeeltelijk te verklaren valt door de bereidheid om met andere partijen samen te werken, waarbij het LPF en de PVV niet uitsluit. Hierbij dient rekening gehouden te worden met het feit dat na 2012 ook een periode is geweest waarin de VVD onder leiding van Rutte niet met de PVV samen wilde werken. CDA, PvdA en D66 krijgen hogere scores op de index, zeker in 2023. Deze partijen laten in tegenstelling tot de

VVD wel bereidheid zien tot het uitsluiten van nieuwe partijen. NSC heeft een score van 4,4, waarbij rekening gehouden dient te worden met het feit dat niet alle gegevens al bekend zijn, omdat het een nieuwe partij is. Bij het ontwikkelen van de index ([§4.3.1](#)) stel ik vast dat een voldoende op de index betekent dat een partij een kartelpartij is en een onvoldoende betekent dat een partij dit niet is. In 2000 en 2012 zijn slechts PvdA en D66 een kartelpartij, in 2023 zijn ook CDA en VVD een kartelpartij. De VVD scoort wel slechts een 5,6 en kan hiermee minder duidelijk een kartelpartij genoemd worden (zie [§7.2](#)).

In het laatste deel van het onderzoek – deel III - onderzoek ik of de opkomst van de PVV gedeeltelijk verklaard kan worden door het bestaan van kartelpartijen. Katz en Mair (1995) hadden als verwachting dat partijen die tegen het systeem zijn op zouden komen als gevolg van de ontwikkeling van kartelpartijen. Hierbij heb ik onderzocht wat de oorzaken zijn van oprichting van de PVV en of de redenen waarom kiezers op deze partij stemmen ook overeen komen met de opkomst van de kartelpartij. De PVV is opgericht als partij die opkomt tegen de groei van de islam, maar daarnaast is ook de tegenstelling tussen elite en het gewone volk met Henk en Ingrid een belangrijk onderdeel binnen de PVV (PVV, 2006b). De reden waarom kiezers op de PVV stemmen, komen overeen met de doelen van de PVV. Veel kiezers vinden de opkomst van de islam een belangrijke reden om op de PVV te stemmen, maar vaak gaat dit samen met het gevoel niet gehoord te worden door de elite (Aalberts, 2012; Vossen, 2013). Deze elite zou gezien kunnen worden als de kartelpartijen, die door onderlinge samenwerking de relatie met de samenleving zijn verloren. De opkomst van de PVV is op deze manier voor een deel te wijten aan de opkomst van de kartelpartijen, maar daarnaast is ook het verzet tegen de opkomst van de islam een belangrijk onderdeel van het ontstaan en bestaan van de PVV. De doorbraak en groei van de PVV is dus niet slechts het gevolg van de opkomst van de kartelpartij.

De antwoorden uit de verschillende delen van mijn onderzoek helpen mee in het beantwoorden van de onderzoeksvraag van deze scriptie. In Nederland is sinds de eeuwwisseling een verandering zichtbaar in de inrichting van partijen. Individuele leden krijgen meer invloed, wat ten koste gaat van de invloed van afgevaardigden. Partijen ontwikkelen zich en worden professioneler en geven hierdoor meer geld uit aan campagnes. Door de subsidie die partijen ontvangen van de staat zijn partijen minder afhankelijk geworden van leden. Zeker binnen het CDA, de PvdA en D66 – en in mindere mate bij de VVD - zijn veel kenmerken te zien van kartelpartijen anno 2023. Deze partijen werken veel samen in coalities en sluiten hierbij andere partijen, zoals de PVV, buiten (zie [§5.2](#)). De opkomst van de PVV is te zien als reactie op de ontwikkeling van deze kartelpartijen en past hiermee ook in de kartelpartijen stelling van Katz en Mair.

In 1995 concludeerden Katz en Mair dat er sprake was van een nieuw soort partij, de kartelpartij. Hierbij stelden ze een hele lijst op aan kenmerken waaraan deze partij zou voldoen. Daarbij stelden ze vast dat geen enkele politieke partij in de praktijk exact deze kenmerken zou hebben (Katz & Mair, 1995; 2009). Een 10 halen op de kartelpartijen-index is daarmee geen realistische visie. Toch zijn veel van de kenmerken die Katz en Mair (1995) noemden terug te zien in de politieke partijen tegenwoordig. Daarnaast is de opkomst van populistische partijen als reactie op de opkomst van de kartelpartij ook iets wat zij in 1995 al voorspelden. De stelling van Katz en Mair is in dit onderzoek dus bevestigd: kartelpartijen bestaan.

§7.2 Discussie

De kartelpartijen-index biedt een nuttige aanvulling in het huidige onderzoek naar kartelpartijen. Voor het uitvoeren van dit onderzoek waren kartelpartijen binnen Nederland nog niet eerder diepgaand onderzocht. Daarnaast was een index voor de kartelpartij nog niet aanwezig. Dit neemt niet weg dat de index nog verbeterpunten kent, die ik in deze paragraaf zal bespreken.

§7.2.1 De zware weging van het competitieve thema

De index bevat de verschillende aspecten van kartelpartijen, samengevat in vier verschillende thema's. Deze vier thema's kennen een even zware weging in het berekenen van het cijfer van de index. Dit betekent dat een kenmerk binnen het competitieve thema een zwaardere weging heeft dan een kenmerk binnen het functionele thema, omdat het competitieve thema minder kenmerken kent. Doordat in deze scriptie het kenmerk 'efficiëntie en effectiviteit in relaties' niet is meegenomen, tellen de overige kenmerken van dit thema nog zwaarder mee. Twee van de kenmerken zijn daarnaast op systeemniveau. Het derde kenmerk, 'uitsluiting van nieuwe partijen op partijniveau' was daardoor het enige kenmerk van het competitieve thema waarop partijen onderling van elkaar konden verschillen. In andere woorden, of een politieke partij andere partijen uitsluit had binnen dit onderzoek veel invloed op de score op het competitieve thema, maar daardoor ook op het uiteindelijke cijfer op de index.

Dit hoeft niet per se een probleem te vormen, wanneer de validiteit van het thema gewaarborgd blijft. Als het competitieve thema met de huidige kenmerken meet wat het moet meten, hoeft de index niet uitgebreid te worden met meer kenmerken. Het competitieve thema gaat over de concurrentie tussen partijen, terug te zien in de samenwerking tussen kartelpartijen en de uitsluiting van nieuwe partijen (zie [§4.2.4](#)). De samenwerking tussen partijen heeft uiteindelijk convergentie in beleid tot gevolg. De kenmerken die in de index staan bij het competitieve thema sluiten goed aan bij

deze definitie. Met het wegvallen van de 'efficiëntie en effectiviteit in relaties' in dit onderzoek mist echter het deel wat gaat over de veranderende samenwerking tussen de partijen. Daarmee mist in dit onderzoek een belangrijk kenmerk van de index. Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op dit kenmerk en op basis daarvan de cijfers op de index nogmaals berekenen.

§7.2.2 Context bij het thema context

Een volgend discussiepunt gaat over het thema context. Dit thema is in het geheel op landelijk niveau gemeten. Het thema context gaat over de achtergrondinformatie van een land en of een land een geschikt politiek systeem heeft om een kartelpartij in te ontwikkelen (zie [§4.2.5](#)). In Nederland is op al deze kenmerken een 1 gescoord, wat betekent dat Nederland een geschikt systeem kent voor de ontwikkeling van kartelpartijen. Dit betekent echter ook dat wanneer een individuele politieke partij geen enkel kenmerk van een kartelpartij vertoont, het alsnog minimaal een 2,5 haalt op de index. Het zou goed zijn om in vervolgonderzoek te onderzoeken of dit op een andere manier weergegeven kan worden, waardoor bijvoorbeeld landelijke kenmerken alleen meetellen wanneer een partij een bepaald aantal partijkenmerken behaalt. Aan de andere kant zijn ook de kenmerken op systeemniveau een belangrijk onderdeel van het concept kartelpartij en daarom is in dit onderzoek de index op deze manier ingericht.

§7.2.3 Het gebruik van een index

De kartelpartijen-index die in deze scriptie is ontwikkeld kan helpen bij toekomstig onderzoek naar kartelpartijen. De index heeft voordelen, omdat het kartelpartijen meetbaar maakt en vergelijkbaar met andere kartelpartijen. Met behulp van de index kan in vervolgonderzoek worden onderzocht in welke landen kartelpartijen ver zijn ontwikkeld. Daarnaast kan vervolgonderzoek zich ook richten op landen waarin geen of weinig sprake is van populisme en onderzoeken of in deze landen kartelpartijen ook minder ver ontwikkeld zijn. België is hiervan een goed voorbeeld, omdat Vlaanderen wel populistische partijen kent en Wallonië niet (De Jonge, 2020).

Deze voordelen van de index nemen echter niet weg dat een index een eenzijdig beeld geeft van politieke partijen. De index geeft slechts een cijfer en toont niet aan op welke vlakken een politieke partij kenmerken van een kartelpartij laat zien. Ook in de partijen in Nederland was verschil zichtbaar tussen de partijen. De VVD kreeg pas later te maken met de toename van rechten van individuele leden, terwijl D66 dit al vanaf 1966 meer had doorgevoerd. De VVD had daarentegen juist te maken met een afname in leden, die bij D66 niet zichtbaar was. Niet elke kartelpartij is hetzelfde en kent op dezelfde

thema's evenveel punten. Twee partijen die een 6,7 halen op de index, kunnen op heel verschillende manieren zijn ingericht. Het blijft belangrijk om dit mee te nemen wanneer de index wordt gebruikt. Een interessant vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op de scores van traditionele voorbeelden van kaderpartijen, massapartijen en catch-all partijen op de kartelpartijen-index. Op deze manier kan worden onderzocht of de kartelpartijen-index daadwerkelijk de kartelpartij meet, of dat het slechts kenmerken van politieke partijen meet die ook al bij eerdere partijen voorkwamen. Dit draagt bij aan de validiteit en betrouwbaarheid van de index.

§7.2.4 De positie van de VVD

Een opvallend resultaat uit dit onderzoek is de relatief lage score van de VVD op de kartelpartijen-index. De VVD is een klassieke gevestigde partij die in vele coalities heeft gezeten, maar toch scoort deze partij niet hoog op de index. Wanneer de scores op de index nader worden bekeken valt op dat dit komt doordat de VVD geen partijen uitsluit op partijniveau. In 2002 werkten ze samen met de LPF, in 2010 met de PVV en in 2024 nogmaals met de PVV. Naast het verklaren van de lagere score op de index verklaart dit wellicht ook waarom de VVD geen kartelpartij is. Doordat de VVD met de PVV samenwerkt gaat de VVD voorbij aan een belangrijke voorwaarde voor de kartelpartij: de uitsluiting van partijen (Katz & Mair, 1995). De VVD trekt daardoor minder naar het Nederlandse partijkartel toe.

§7.2.5 Op naar het breken van het partijkartel

In de inleiding van het onderzoek ging ik in op de opkomst van Forum voor Democratie, een Nederlandse politieke partij die is opgericht met als doel om het partijkartel te breken. In dit onderzoek heb ik gepoogd te onderbouwen in hoeverre in Nederland ook daadwerkelijk sprake is van deze kartelpartijen. De mate waarin Forum voor Democratie spreekt over kartelpartijen binnen Nederland, is niet terug te zien in de resultaten die ik gevonden heb. Forum voor Democratie spreekt over een politiek kartel waarin geen enkele mogelijkheid is voor nieuwe partijen om door te breken. Dit onderzoek toont aan dat dit in Nederland niet het geval is. Dit neemt niet weg dat meerdere Nederlandse politieke partijen voor een groot deel kenmerken van een kartelpartij laten zien. Een partijkartel met kartelpartijen is aanwezig, gevormd door D66, PvdA en CDA. Door Forum voor Democratie en ook door de Partij voor de Vrijheid worden kartelpartijen en de elite van partijen gezien als een slecht kenmerk van het politieke systeem.

Deze onvrede met de huidige politiek is bij meer partijen terug te vinden. NSC heeft in de campagne van de Tweede Kamerverkiezingen van 2023 actief campagne gevoerd op een goed bestuur.

Het is dan ook een te verdedigen standpunt dat een klik, een kartel, van partijen niet bevordelijk is voor de democratie. Het beleid van de verschillende linkse en rechtse in het land gaan meer op elkaar lijken. Doordat partijen die ideologisch ver van elkaar af staan samen gingen werken in zogeheten middenkabinetten, bleef er voor de ontevreden kiezer weinig keuze over (Van der Meer, 2024). Het gevolg was dat bij de verkiezingen van 2023 kiezers massaal kozen voor een partij die nog wel een alternatief boden. Dit is niet alleen terug te zien in de stemmen tegen de elite van de PVV, maar ook in de behoefte aan een andere manier van besturen (NSC) of een andere aanpak van de stikstofcrisis (BBB).

Katz en Mair (1995) voorspelden deze opkomst van nieuwe partijen al voor de eeuwwisseling. Als reactie op de kartelpartij en de toenemende afstand tot de kiezer zouden nieuwe partijen opkomen, partijen die op zouden komen tegen dit systeem. Partijen bleven echter zonder echte visie samenwerken in middenkabinetten en bleven zich niet voor de kiezer zichtbaar van elkaar onderscheiden (Van der Meer, 2024). Het gevolg van het negeren van deze voorspelling door de gevestigde partijen is dat populistische partijen een enorme kans om te groeien hebben gekregen. De coalitie met PVV, VVD, NSC en BBB is hier een goed voorbeeld van.

De maatschappij zal altijd in verandering blijven en ondanks dat dit vaak geen snellere, revolutionaire veranderingen zijn is het wel belangrijk dat de politiek hier rekening mee houdt. Het politieke systeem dient zich aan te passen aan de huidige maatschappij en in te spelen op de belangen van alle burgers. De partijen die de afgelopen jaren hard hebben gestreden in middenkabinetten kunnen uit het komende rechtse kabinet wijze lessen trekken over wat gewenst is in de politiek. Door zich op deze manier weer duidelijk ideologisch van elkaar te gaan onderscheiden biedt dat wellicht bij de komende verkiezingen ook voor Henk en Ingrid een kans om te kiezen.

§8 Literatuurlijst

§8.1 Bronnenlijst voorpagina

Dilan Yeşilgöz, De Balie, 2022. (2022, 4 november). Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dilan_Ye%C5%9Filg%C3%B6z,_De_Balie,_2022_%28cropped%29.png

Frans Timmermans in 2019. (2019, 8 oktober). Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Frans_Timmermans_in_2019.jpg

Geert Wilders Praha 2019. (2019, 25 april). Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Geert_Wilders_Praha_2019.jpg

Henri Bontenbal - AD 010-VerkiezingsDebat 2023. (2023, 13 november). Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Henri_Bontenbal_-_AD_010-Verkiezingsdebat_2023.jpg

Pieter Omtzigt, De Balie, 2021. (2021, 17 september). Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Pieter_Omtzigt,_De_Balie,_2021.png

Ridderzaal - Binnenhof - Den Haag - NL. (2015, 1 februari). Wikimedia Commons.

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ridderzaal_-_Binnenhof_-_Den_Haag_-_NL.jpg

Rob Jetten. (2022, 7 januari). Wikimedia Commons.

[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:220107Rob_Jetten16_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:220107Rob_Jetten16_(cropped).jpg)

§8.2 Primaire bronnen

CDA. (1982). *Jaarrekeningen 1981*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/87045/1/CDA%20jaarrekening%201981.pdf>

CDA. (1989). *Jaarrekeningen 1989*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/789/7/CDA%20jaarrekening%201989.pdf>

CDA. (1997). *Statuten en Reglementen CDA*.

CDA. (1998). *Jaarrekeningen 1998*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/821/7/CDA%20jaarrekening%201998.pdf>

CDA. (2008). *Statuten en huishoudelijk reglement CDA*.

CDA. (2021a). *Jaarrekeningen CDA en gelieerde organisaties 2021*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/87494/3/CDA%20Jaarrekeningen%202021.pdf>

CDA. (2021b). *Statuten en Huishoudelijk Reglement*.

CDA. (2022). *Financieel verslag*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/87794/1/CDA%20Financieel%20verslag%202022.pdf>

D66. (1981). *Jaarrekeningen D66*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/86799/1/D66%201981%20Jaarrekening.pdf>

D66. (1994). *Jaarrekeningen D66*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/86859/1/D66%201994%20Jaarrekening.pdf>

D66. (1996). *D66 Statuten en Huishoudelijk Reglement*.

D66. (1998). *Jaarrekeningen D66*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/86867/1/D66%201998%20Jaarrekening.pdf>

D66. (2008). *D66 Statuten en Huishoudelijk Reglement*.

D66. (2012). *Jaarrekening 2012 D66*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/11859/7/D66%20Jaarrekening%202012.pdf>

D66. (2021). *Jaarverslag 2021*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/87436/7/D66%20Jaarverslag%202021%20WFPP.pdf>

D66. (2022a). *Huishoudelijk Reglement Politieke Partij Democraten 66*.

D66. (2022b). *Jaarverslag 2022*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://dnpprepo.ub.rug.nl/87796/2/D66%20Jaarverslag%202022.pdf>

D66. (2022c). *Statuten Politieke Partij Democraten 66*.

De Campagnemonitor 2023 - uitgaven. (z.d.). <https://campagnemonitor.groene.nl/spending.html>

FvD. (2019). *Statuten FvD*.

FvD. (2023). *Verkiezingsprogramma FvD: Het programma van hoop, optimisme en herstel. 2023-2027*.

https://fvd.nl/FVD_het_programma_van_hoop_optimisme_en_herstel_2023-2027.pdf

GroepWilders. (2005). *Onafhankelijkheidsverklaring*. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van

https://dnpprepro.ub.rug.nl/9998/1/2005_pvv_onaf.pdf

Kiesraad. (z.d.). *Verkiezingsuitslagen PVV*. Geraadpleegd op 2 juli 2024, van

<https://www.verkiezingsuitslagen.nl/partij/pvv-partij-voor-de-vrijheid>

Kieswet. (1989). In *Wetten.nl*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van

<https://wetten.overheid.nl/BWBR0004627/2023-06-20>

NSC. (2023a). *Statuten NSC*.

NSC. (2023b, oktober 12). *Dit zijn de kandidaten van Nieuw Sociaal Contract voor de Tweede Kamer*.

Nieuw Sociaal Contract. <https://partijnieuwsociaalcontract.nl/nieuws/dit-zijn-de-kandidaten-van-nieuw-sociaal-contract-voor-de-tweede-kamer>

Plasterk, R. (2023). Eindverslag verkenner Plasterk. In *Verslag | Kabinetsformatie*. Geraadpleegd op 1 juli 2024, van

<https://www.kabinetsformatie2023.nl/documenten/verslagen/2023/12/11/eindverslag-verkenner-plasterk>

Putters, K. (2024). Eindverslag informateur Putters. In *Verslag | Kabinetsformatie*. Geraadpleegd op 1 juli 2024, van

<https://www.kabinetsformatie2023.nl/documenten/verslagen/2024/03/14/eindverslag-informateur-putters>

- PvdA. (1981). *Organisatorisch en financieel verslag*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van https://dnpprepo.ub.rug.nl/831/1/PvdA_jv_1980-81.pdf
- PvdA. (1989). *Organisatorisch en financieel verslag*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van https://dnpprepo.ub.rug.nl/839/1/PvdA_jv_1988-89.pdf
- PvdA. (1992). *Statuten en Huishoudelijk Reglement van de Partij van de Arbeid*.
- PvdA. (1999). *Jaarverslagen PvdA*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van <https://dnpprepo.ub.rug.nl/13069/1/PvdA%201998%20Jaarrekening.pdf>
- PvdA. (2012). *Statuten en Huishoudelijk reglementen PvdA*.
- PvdA. (2021). *Jaarverslag 2021*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van <https://dnpprepo.ub.rug.nl/87488/7/PvdA%20Jaarverslag%202021%20WFPP.pdf>
- PvdA. (2022). *Financieel verslag*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van <https://dnpprepo.ub.rug.nl/87802/2/PvdA%20Financieel%20verslag%202022.pdf>
- PvdA. (2023). *Statuten en reglementen*.
- PVV. (2006a). Een nieuw-realistische visie. In *DNPP Repository*. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://dnpprepo.ub.rug.nl/11824/1/PVV%20Een%20nieuw-realistische%20visie%202006.pdf>
- PVV. (2006b). *Klare wijn*. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://www.pvv.nl/index.php/component/content/article.html?id=706:klare>
- PVV. (2007). *Statuten van de Vereniging Partij voor de Vrijheid*.
- PVV. (2010). *De agenda van hoop en optimisme*. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van https://www.parlement.com/9291000/d/2010_pvv_verkiezingsprogramma.pdf
- VVD. (z.d.). Betrokkenheid bij de VVD. In *Betrokkenheid bij de VVD*. <https://storage.googleapis.com/caramel-binder-207612.appspot.com/uploaded/noordholland.vvd.nl/files/583c8e97c55e1/betrokkenheid-bij-de-vvd.pdf>

- VVD. (1999). *Partijreglementen: Statuten en Huishoudelijk reglement*.
- VVD. (2007). *Statuten en Huishoudelijk reglement*.
- VVD. (2009). *Huishoudelijk reglement*.
- VVD. (2015). *Statuten en Huishoudelijk Reglement*.
- VVD. (2021). *Financieel jaarrapport 2021*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van
<https://dnpprepo.ub.rug.nl/87492/11/VVD%20Financieel%20jaarrapport%202021%20WFPP.pdf>
- VVD. (2022). *Financieel Jaarrapport 2022*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van
<https://dnpprepo.ub.rug.nl/87808/3/VVD%20Financieel%20jaarrapport%202022.pdf>
- Wet financiering politieke partijen*. (2013). Geraadpleegd op 1 juli 2024, van
<https://wetten.overheid.nl/BWBR0033004/2024-01-01>
- Wet subsidiëring politieke partijen. (1999). In *Wetten.nl*. Geraadpleegd op 1 juli 2024, van
<https://wetten.overheid.nl/BWBR0010465/2013-01-01>

§8.3 Secundaire bronnen

- Aalberts, C. (2012). *Achter de PVV: waarom burgers op Geert Wilders stemmen*. Eburon Uitgeverij B.V.
- Aarts, K., Van Der Kolk, H., & Rosema, M. (2007). *Een verdeeld electoraat: de Tweede Kamerverkiezingen van 2006*.
- Abedi, A. (2004). *Anti-Political Establishment Parties: A Comparative analysis*.
<http://ci.nii.ac.jp/ncid/BB0164060X>
- Baudet, T. (2017). *Breek het partijkartel!: de noodzaak van referenda*. Prometheus.
- Becker, F., & Voerman, G. (2016). *Zeventig jaar Partij van de Arbeid*.
- Broeksteeg, J., & Gijsenbergh, J. (2022). De Evaluatiewet Wfpp: tussenstation of voorlopig eindstation?
TvCr, 13(3), 200–218. <https://doi.org/10.5553/tvcr/187966642022013003003>
- Brummer, C., & Otjes, S. (2021). *Tussen bestormen en besturen. 55 jaar D66 in de Nederlandse politiek (1966-2021)*. Boom.

- Budge, I. (2013). The Standard Right-Left Scale. In *Manifesto Project*.
https://manifestoproject.wzb.eu/down/papers/budge_right-left-scale.pdf
- Calise, M. (1994). The Italian Particracy: Beyond President and Parliament. *Political Science Quarterly*, 109(3), 441–460. <https://doi.org/10.2307/2152613>
- Centraal Bureau voor de Statistiek. (2023, 8 mei). Minste vertrouwen in Tweede Kamer in 10 jaar tijd. *Centraal Bureau Voor de Statistiek*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2023/19/minste-vertrouwen-in-tweede-kamer-in-10-jaar-tijd>
- Daalder, H. (1995). Van oude en nieuwe regenten : politiek in Nederland. In *B. Bakker eBooks*.
https://www.dbnl.org/tekst/daal024vano01_01/daal024vano01_01.pdf
- Damhuis, K. (2019). Henk, Ingrid en hun verschillende verschijningsvormen: Een kwalitatief onderzoek naar de beweegredenen van PVV-kiezers. In G. Voerman & K. P. S. S. Vossen, *Wilders gewogen* (pp. 153–170). Boom.
- De Beus, J. (1999). *Ruil zonder zuil: De Nederlandse consensusdemocratie in het laatste kwart van de twintigste eeuw*. Sociaal en Cultureel Planbureau. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://repository.scp.nl/bitstream/handle/publications/1213/het-laatste-kwart-ruil-zonder-zuil.pdf?sequence=7&isAllowed=y>
- De Boer, B., Lucardie, P., Noomen, I., & Voerman, G. (1998). *Kroniek 1998: Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1998*. <https://dnpprepo.ub.rug.nl/11404/1/DNPP-jb-1998-boer-lucardie-noomen-voerman-kroniek.pdf>
- De Jonge, L. (2020). The Curious Case of Belgium: Why is There no Right-Wing Populism in Wallonia? *Government And Opposition*, 56(4), 598–614. <https://doi.org/10.1017/gov.2020.8>
- De Jonge, L. (2021). *The Success and Failure of Right-Wing Populist Parties in the Benelux Countries*. <https://doi.org/10.4324/9781003049258>

- De Vries, C., & Hobolt, S. (2020). The Rise of Challenger Parties. *Political Insight*, 11(3), 16–19.
<https://doi.org/10.1177/2041905820958817>
- Deschouwer, K., & Koole, R. (1992). De ontwikkeling van partij-organisaties in België en Nederland, 1960-1990. *Sociologische Gids*, 39, 324–345.
<https://rjh.ub.rug.nl/sogi/article/download/19917/17390>
- Detterbeck, K. (2005). Cartel parties in Western Europe? *Party Politics*, 11(2), 173–191.
<https://doi.org/10.1177/1354068805049738>
- Detterbeck, K. (2008). Party Cartel and Cartel Parties in Germany. *German Politics*, 17(1), 27–40.
<https://doi.org/10.1080/09644000701855119>
- DNPP. (z.d.). *Organisatie 1998 - 2006 | DNPP*. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://vvd-digitaal.dnpp.nl/perioden/1998-2006/organisatie>
- DNPP. (2023a, februari 6). *CDA ledentallen per jaar (1975-)*. Rijksuniversiteit Groningen. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://www.rug.nl/research/dnpp/themas/ledentallen/ledentallen-per-partij/christen-democratisch-appel-cda>
- DNPP. (2023b, februari 6). *D66 ledentallen per jaar (1966-)*. Rijksuniversiteit Groningen. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://www.rug.nl/research/dnpp/themas/ledentallen/ledentallen-per-partij/democraten-66-d66>
- DNPP. (2023c, februari 6). *PvdA ledentallen per jaar (1946-)*. Rijksuniversiteit Groningen. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://www.rug.nl/research/dnpp/themas/ledentallen/ledentallen-per-partij/partij-van-de-arbeid-pvda>
- DNPP. (2023d, februari 6). *VVD ledentallen per jaar (1948-)*. Rijksuniversiteit Groningen. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://www.rug.nl/research/dnpp/themas/ledentallen/ledentallen-per-partij/volkspartij-voor-vrijheid-en-democratie-vvd>

- DNPP. (2023e, maart 16). *Partijgeschiedenis*. Rijksuniversiteit Groningen. Geraadpleegd op 14 mei 2024, van <https://www.rug.nl/research/dnpp/politieke-partijen/pvw/geschiedenis/>
- DNPP. (2024a, maart 6). *Ledentallen*. Rijksuniversiteit Groningen. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://www.rug.nl/research/dnpp/politieke-partijen/nsc/geschiedenis/ledentallen>
- DNPP. (2024b, maart 11). *Partijgeschiedenis*. Rijksuniversiteit Groningen. <https://www.rug.nl/research/dnpp/politieke-partijen/nsc/geschiedenis/>
- Donner, J. P. H. (2002). *Eindverslag informateur Donner*. Verslag | Kabinetsformatie. Geraadpleegd op 1 juli 2024, van <https://www.kabinetsformatie2023.nl/documenten/verslagen/2002/07/04/eindverslag-informateur-donner>
- Downs, W. M. (2012). Political extremism in democracies. In *Palgrave Macmillan US eBooks*. <https://doi.org/10.1057/9781137052834>
- Duverger, M. (1954). Caucus and Branch, Cadre Parties and Mass Parties. In P. Mair, *The West European Party System* (pp. 37–45). Oxford: Oxford University Press.
- Franzmann, S., & Kaiser, A. (2006). Locating political parties in policy space. *Party Politics*, 12(2), 163–188. <https://doi.org/10.1177/1354068806061336>
- Gemenis, K. (2013). What to Do (and Not to Do) with the Comparative Manifestos Project Data. *Political Studies*, 61(1), 3–23. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12015>
- Geurkink, B., & Miltenburg, E. (2023). Sombor over de samenleving? Een studie naar verschillen in maatschappelijk onbehagen in Nederland. In *Sociaal en Cultureel Planbureau*. Geraadpleegd op 16 april 2024, van <https://www.scp.nl/publicaties/publicaties/2023/05/24/somber-over-de-samenleving>

- Hagevi, M. (2018). Follow the money: Public subsidies and the changing intra-party balance of power between different faces of the party organisation—the case of Sweden. *Representation*, 54(2), 159–175. <https://doi.org/10.1080/00344893.2018.1457977>
- Hendriks, F. (2006). *Vitale democratie : Theorie van democratie in actie*.
<https://doi.org/10.5117/9789053569573>
- Het Parool. (2013). PvdA vindt eerste primary van Nederland een succes. *Het Parool*.
<https://www.parool.nl/nieuws/pvda-vindt-eerste-primary-van-nederland-een-succes~bb9986c9/?referrer=https://www.google.com/&referrer=https://www.google.com/>
- Jacobs, K., Sipma, T. M., Lubbers, M., Van Der Meer, T. W. G., & Spierings, N. (2021). *Versplinterde vertegenwoordiging: Nationaal Kiezersonderzoek 2021*. SKON. Geraadpleegd op 16 april 2024, van <https://www.dpes.nl/wp-content/uploads/2021/12/NKO-2021-Versplinterde-vertegenwoordiging-V5.pdf>
- Jagers, J., & Walgrave, S. (2007). Populism as political communication style: An empirical study of political parties' discourse in Belgium. *European Journal Of Political Research*, 46(3), 319–345.
<https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2006.00690.x>
- Jahn, D. (2011). Conceptualizing Left and Right in comparative politics. *Party Politics*, 17(6), 745–765.
<https://doi.org/10.1177/1354068810380091>
- Janssens, R. (2001). *De opbouw van de Antirevolutionaire Partij, 1850-1888*.
- Katz, R. S., & Mair, P. (1993). The Evolution of Party Organizations in Europe: The Three Faces of Party Organization. *American Review Of Politics*, 14, 593–617. <https://doi.org/10.15763/issn.2374-7781.1993.14.0.593-617>
- Katz, R. S., & Mair, P. (1995). Changing Models of Party Organization and Party Democracy. *Party Politics*, 1(1), 5–28. <https://doi.org/10.1177/1354068895001001001>

- Katz, R. S., & Mair, P. (2009). The Cartel party thesis: A restatement. *Perspectives On Politics*, 7(4), 753–766. <https://doi.org/10.1017/s1537592709991782>
- Katz, R. S., & Mair, P. (2018). The Cartel party. In *Oxford University Press eBooks*.
<https://doi.org/10.1093/oso/9780199586011.003.0006>
- Kirchheimer, O. (1966). The Catch-all Party. In P. Mair, *The West European Party System* (pp. 50–60). Oxford: Oxford University Press.
- Kitschelt, H. (2000). Citizens, politicians, and party cartellization: Political representation and state failure in post-industrial democracies. *European Journal Of Political Research*, 37(2), 149–179.
<https://doi.org/10.1111/1475-6765.00508>
- Kockelmans, F. (2015). *Van verzuiling tot versplintering: de Nederlandse politiek sinds de Nacht van Schmelzer*. Donker.
- Kölln, A. (2014). *Party decline and response : the effects of membership decline on party organisations in Western Europe, 1960-2010*. <https://doi.org/10.3990/1.9789036536165>
- Kölln, A. (2015). The value of political parties to representative democracy. *European Political Science Review*, 7(4), 593–613. <https://doi.org/10.1017/s1755773914000344>
- Koole, R. (1982). Partijleden en campagnekosten: Een aanvulling. In *DNPP Jaarboek*. Geraadpleegd op 3 juli 2024, van <https://dnpprepo.ub.rug.nl/11296/1/DNPP-jb-1982-koole-partijleden.pdf>
- Koole, R. (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij : veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BA3241594X>
- Koole, R. (1996). Cadre, Catch-all or Cartel? *Party Politics*, 2(4), 507–523.
<https://doi.org/10.1177/1354068896002004004>
- Koole, R. (2017). Partijpolitieke benoemingen in Nederland: het spookbeeld van een Nomenklatoera. *TvCr*, 8(4), 329–335. <https://doi.org/10.5553/tvcr/187966642017008004004>

- Kopecky, P., Mair, P., & Spirova, M. (2012). Party Patronage and Party Government in European Democracies. In *Oxford University Press eBooks*.
<https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199599370.001.0001>
- Krouwel, A. (2003). De gedaanteverwisseling van politieke partijen: een theoretisch ontwikkelingsmodel. In *Jaarboek DNPP 2003* (pp. 138–172). Documentatiecentrum voor Nederlandse Politieke Partijen. <https://dnpprepo.ub.rug.nl/11366/1/DNPP-jb-2003-krouwel-gedaantewisseling.pdf>
- Lehmann, P., Franzmann, S., Al-Gaddooa, D., Burst, T., Ivanusch, C., Regel, S., Riethmüller, F., Volkens, A., Weißels, B., & Zehnter, L. (2024). The Manifesto Data Collection [Dataset]. In *Manifesto Project (MRG / CMP / MARPOR)* (Versie 2024a). <https://doi.org/10.25522/manifesto.mpbs.2024a>
- Levy, J. S. (2008). Case Studies: Types, Designs, and Logics of Inference. *Conflict Management And Peace Science*, 25(1), 1–18. <https://doi.org/10.1080/07388940701860318>
- Lijphart, A. (1990). *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*.
- Lucardie, P. (2008). The Netherlands: Populism versus Pillarization. In *Palgrave Macmillan UK eBooks* (pp. 151–165). https://doi.org/10.1057/9780230592100_10
- Lucardie, P., & Voerman, G. (2012). *Populisten in de polder*. Boom.
- Mamadouh, V., N. P., Passchier, N. P., & Van Der Wusten, H. (1992). *75 jaar algemeen kiesrecht in geografisch perspectief*. DNPP jaarboek. <https://dnpprepo.ub.rug.nl/11471/1/DNPP-jb-1992-mamadouh-passchier-wusten-75jaar.pdf>
- Mazzoleni, O., & Voerman, G. (2017). Memberless parties. *Party Politics*, 23(6), 783–792.
<https://doi.org/10.1177/1354068815627398>
- Meguid, B. M. (2005). Competition Between Unequals: The Role of Mainstream Party Strategy in Niche Party Success. *The American Political Science Review*, 99(3), 347–359.
<https://doi.org/10.1017/s0003055405051701>

- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2024, 9 april). *Wet op de politieke partijen voor advies naar de Raad van State*. Rijksoverheid.nl. Geraadpleegd op 14 mei 2024, van <https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2024/04/09/wet-op-de-politieke-partijen-voor-advies-naar-de-raad-van-state>
- Moffitt, B. (2022). How Do Mainstream Parties 'Become' Mainstream, and Pariah Parties 'Become' Pariahs? Conceptualizing the Processes of Mainstreaming and Pariahing in the Labelling of Political Parties. *Government And Opposition (London)*, 57(3), 385–403. <https://doi.org/10.1017/gov.2021.5>
- Mudde, C. (2004). The populist Zeitgeist. *Government And Opposition*, 39(4), 541–563. <https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x>
- Mudde, C., & Van Holsteyn, J. (2000). The Netherlands: explaining the limited success of the extreme right. In *Bloomsbury Academic eBooks*. <https://doi.org/10.5040/9781474290975.ch-007>
- Otjes, Simon en De Jonge, Léonie. 2024. 'The Evolution of Party Organizations in the Netherlands', in *The Oxford Handbook on Dutch Politics*, edited by Sarah de Lange, Carolien van Ham, Tom Louwerse and Paul 't Hart [in print].
- Parlement.com. (z.d.-a). *Kiesdrempel*. <https://www.parlement.com/id/vh8lnhrqszw/kiesdrempel>
- Parlement.com. (z.d.-b). *Politieke situatie Duitsland*. Geraadpleegd op 4 juli 2024, van https://www.parlement.com/id/vihfjce4ixra/politieke_situatie_duitsland#p3
- Parlement.com. (2022). *Politieke situatie Italië*. Geraadpleegd op 4 juli 2024, van https://www.parlement.com/id/vihsokcr8co0/politieke_situatie_italie
- Partij van de Arbeid. (2024, 5 april). *Linkse samenwerking: PvdA en GroenLinks*. PvdA. <https://www.pvda.nl/linkse-samenwerking/>
- Pepinsky, T. B. (2019). The Return of the Single-Country Study. *Annual Review Of Political Science*, 22(1), 187–203. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051017-113314>

- Pinster, J., & Homolová, A. (2024, 6 juni). Vijf problemen met de financiering van politieke partijen in de EU. *Follow The Money - Platform Voor Onderzoeksjournalistiek*.
<https://www.ftm.nl/artikelen/eu-partijfinanciering-achtergrond>
- Poguntke, T., Scarrow, S. E., & Webb, P. (2017). Political Party Database Version 1a.3 (2017 update) [Dataset]. In *Harvard Dataverse*. <https://doi.org/10.7910/dvn/lcztan>
- Poguntke, T., Scarrow, S. E., Webb, P. D., Allern, E. H., Aylott, N., Van Biezen, I., Calossi, E., Lobo, M. C., Cross, W. P., Deschouwer, K., Enyedi, Z., Fabre, E., Farrell, D. M., Gauja, A., Pizzimenti, E., Kopecký, P., Koole, R., Müller, W. C., Kosiara-Pedersen, K., . . . Verge, T. (2016). Party rules, party resources and the politics of parliamentary democracies. *Party Politics*, 22(6), 661–678.
<https://doi.org/10.1177/1354068816662493>
- Pop-Eleches, G. (2010). Throwing out the Bums: Protest Voting and Unorthodox Parties after Communism. *World Politics*, 62(2), 221–260. <https://doi.org/10.1017/s0043887110000043>
- Rooduijn, M. (2021, 12 februari). *Populisme, Nederland en verkiezingen*. Universiteit van Amsterdam.
 Geraadpleegd op 19 april 2024, van <https://www.uva.nl/shared-content/faculteiten/nl/faculteit-der-maatschappij-en-gedragswetenschappen/nieuws/2021/02/verkiezingen-populisme-nederland-en-verkiezingen.html>
- Sandri, G., & Pauwels, T. (2010). Party Membership Role and Party Cartelization in Belgium and Italy: Two Faces of the Same Medal? *Politics & Policy*, 38(6), 1237–1266.
<https://doi.org/10.1111/j.1747-1346.2010.00276.x>
- Sartori, G. (1976). *Parties and Party Systems: Volume 1: A Framework for Analysis*. Cambridge University Press.
- Scarrow, S. E. (2006). Party subsidies and the freezing of party competition: Do cartel mechanisms work? *West European Politics*, 29(4), 619–639. <https://doi.org/10.1080/01402380600842148>

- Scarrow, S. E. (2015). *Beyond party members: Changing Approaches to Partisan Mobilization*. Comparative Politics.
- Scarrow, S. E., Webb, P. D., & Poguntke, T. (2022a). Political Party Database Round 2 v4 (first public version) [Dataset]. In *Harvard Dataverse*. <https://doi.org/10.7910/dvn/0jvum8>
- Scarrow, S. E., Webb, P. D., & Poguntke, T. (2022b). Intra-party decision-making in contemporary Europe: improving representation or ruling with empty shells? *Irish Political Studies*, 37(2), 196–217. <https://doi.org/10.1080/07907184.2022.2046430>
- Schmeets, H., & Van Der Bie, R. (Eds.). (2008). Het Nationaal Kiezersonderzoek 2006: Opzet, uitvoering en resultaten. In *NKO*. Geraadpleegd op 2 juli 2024, van <https://cris.maastrichtuniversity.nl/en/publications/het-national-kiezersonderzoek-2006-opzet-uitvoering-en-resultaten>
- Sebastiaan den Bak wint Utrechtse primary*. (z.d.). CDA - Utrecht. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://www.cda.nl/utrecht/actueel/nieuws/sebastiaan-den-bak-wint-utrechtse-primary>
- Snippe, S. (2024). *Boeien en binden? een exploratief onderzoek naar vormen van multi-speed membership gehanteerd door CDA, VVD, ChristenUnie, FVD, PvdA en GroenLinks* [Masterscriptie, Rijksuniversiteit Groningen]. <http://gmwpublic.studenttheses.ub.rug.nl/id/eprint/3257>
- Sociaal en Cultureel Planbureau. (2022, 27 juni). *Basis van sociaal en institutioneel vertrouwen*. Geraadpleegd op 15 juni 2024, van <https://www.scp.nl/actueel/nieuws/2020/03/31/basis-van-sociaal-en-institutioneel-vertrouwen>
- Van der Land, M. (2012). *Langs de afgrond: Tien turbulente jaren in de geschiedenis van D66*. Eburon.
- Van Der Meer, T. (2024). *Waardenloze politiek: Hoe de Nederlandse politiek de kunst van het conflict verloor*. Singel Uitgeverijen.
- Van Holsteyn, J. J. M. (2018). The Radical Right in Belgium and the Netherlands. In *Oxford University Press eBooks*. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190274559.013.24>

- Van Kessel, S. (2013). A Matter of Supply and Demand: The Electoral Performance of Populist Parties in Three European Countries. *Government And Opposition*, 48(2), 175–199.
<https://doi.org/10.1017/gov.2012.14>
- Van Kessel, S. (2015). *Populist parties in Europe: Agents of Discontent?* Springer.
- Van Praag, P., & Brants, K. (2014). *Media, macht en politiek: De verkiezingscampagne van 2012*. AMB Publishers.
- Vittori, D. (2017). Cartelization and party change in social democracies: a comparative perspective on the Parti Socialiste (PS), Partido Socialista Obrero Español (PSOE), and Partito Democratico (PD). *Italian Political Science Review/Rivista Italiana Di Scienza Politica*, 48(1), 43–64.
<https://doi.org/10.1017/ipo.2017.15>
- Voerman, G. (z.d.). *Voor het eerst primaries in de Nederlandse politiek*. Montesquieu Instituut.
Geraadpleegd op 3 juli 2024, van https://www.montesquieu-instituut.nl/id/vk8piovg7rl6/voor_het_eerst_primaries_in_de
- Voerman, G. (Red.). (2011). *De conjunctuur van de macht*. Boom.
https://pure.rug.nl/ws/portalfiles/portal/15925512/2011_Gerrit_Voerman_De_conjunctuur_van_de_macht_het_Christen_Democratisch_Appel_1980_2010.pdf
- Voerman, G., Karapetian, G., & Maasbommel, S. (2023). *Wie regelt, beperkt?: de ontwerp-Wet op de politieke partijen en de traditie van het non-interventionisme*.
- Voerman, G., & Vossen, K. P. S. S. (2019). *Wilders gewogen: 15 jaar reuring in de Nederlandse politiek*. Boom.
- Vossen, K. (2011). Classifying Wilders: The Ideological Development of Geert Wilders and His Party for Freedom. *Politics*, 31(3), 179–189. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9256.2011.01417.x>
- Vossen, K. (2013). *Rondom Wilders: portret van de PVV*. Boom.

Vossen, K. (2016). *The Power of Populism: Geert Wilders and the Party for Freedom in the Netherlands*.

Routledge.

Vulperhorst, L. (2021). *Doorbraakpartij: de verrassende weg naar de macht van de VVD, 1948-2021*.

Ware, A. (1996). *Political Parties and Party Systems*. Oxford University Press on Demand.

Bijlage A: kartelpartijen-index

TABEL 16: KARTELPARTIJEN-INDEX

Basisvoorwaarden	Partijkartel Gevestigde partij
Context	Algemeen kiesrecht Poldermodel Meerpartijstelsel Subsidie politieke partijen Partijpatronage
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit Groei campagneuitgaves Afname ledenaantal Meer rechten voor niet-leden Invoer primaries Staatsregulering: regels voor inrichting partij
Competitief	Convergentie standpunten partijen Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau Uitsluiting nieuwe partijen: partijniveau Efficiëntie en effectiviteit in relaties
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten Weinig / geen afgevaardigden regionaal niveau 'Public-office-holders' neemt toe in het hoofdbestuur Lokale politici lokaal gekozen

---

Bijlage B: kartelpartijen-index voor CDU, PD & Labour Party

TABEL 17: KARTELPARTIJEN-INDEX VOOR CDU (DUITSLAND)

	Kenmerk	Aanwezig	Bron
Basisvoorwaardes	Partijkartel	Ja	Detterbeck, 2008
	Gevestigde partij	Ja	Parlement.com, z.d.-b
Context	Algemeen kiesrecht	Ja	Parlement.com, z.d.-b
	Poldermodel	Ja	Katz & Mair, 1995
	Meerpartijenstelsel	Ja	Parlement.com, z.d.-b
	Subsidie politieke partijen	Ja	Parlement.com, z.d.-b
	Partijpatronage	Ja	Parlement.com, z.d.-b
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit / is hoog	Ja	Poguntke et al., 2016, 2017; Scarrow et al., 2022a, 2022b
	Groei campagneuitgaves	???	
	Afname ledenaantal	Ja	Poguntke et al., 2016, 2017; Scarrow et al., 2022a, 2022b
	Meer rechten voor niet-leden	Nee	Poguntke et al., 2016, 2017; Scarrow et al., 2022a, 2022b
	Invoer primaries	Nee	Poguntke et al., 2016, 2017; Scarrow et al., 2022a, 2022b
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	Ja	Detterbeck, 2005
Competitief	Convergentie standpunten partijen	Nee	Lehmann et al., 2024
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	Ja	Parlement.com, z.d.-b
	Uitsluiting nieuw partijen: partijniveau	???	
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	???	
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten	Nee	Scarrow, 2022a, 2022b
	Weinig / geen afgevaardigden regionale niveau	Nee	Scarrow, 2022a, 2022b
	'Public office-holders' neemt toe in hoofdbestuur	Ja	Scarrow, 2022a, 2022b; Detterbeck, 2005
	Lokale politici lokaal gekozen	???	

= 6,1

TABEL 18: KARTELPARTIJEN-INDEX PD (ITALIË)

	Kenmerk	Aanwezig	Bron
Basisvoorwaarden	Partijkartel	Ja	Parlement.com, 2022
	Gevestigde partij	Ja	Parlement.com, 2022
Context	Algemeen kiesrecht	Ja	Parlement.com, 2022
	Poldermodel	Nee	Katz & Mair, 1995
	Meerpartijstelsel	Ja	Parlement.com, 2022
	Subsidie politieke partijen	Nee	Pinste & Homolová, 2024
	Partijpatronage	Ja	Parlement.com, 2022
Functioneel	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit / is hoog	Nee	Pinster & Homolová, 2024
	Groei campagneuitgaves	Nee	Poguntke et al., 2016, 2017; Scarrow et al., 2022a, 2022b
	Afname ledenaantal	Ja	Poguntke et al., 2016, 2017; Scarrow et al., 2022a, 2022b
	Meer rechten voor niet-leden	Ja	Poguntke et al., 2016, 2017; Scarrow et al., 2022a, 2022b
	Invoer primaries	Ja	Poguntke et al., 2016, 2017; Scarrow et al., 2022a, 2022b
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij	Nee	Detterbeck, 2005
Competitief	Convergentie standpunten partijen	Ja/nee	Lehmann et al., 2024
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau	Ja/nee	Parlement.com, 2022
	Uitsluiting nieuw partijen: partijniveau	???	
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties	???	
Organisatorisch	Individuele leden veel rechten	Nee	Scarrow, 2022a, 2022b
	Weinig / geen afgevaardigden regionale niveau	Nee	Scarrow, 2022a, 2022b
	'Public office-holders' neemt toe in hoofdbestuur	Ja	Scarrow, 2022a, 2022b; Detterbeck, 2005
	Lokale politici lokaal gekozen	???	

= 4,8

TABEL 19: KARTELPARTIJEN-INEDX LABOUR PARTY (VK)

	Kenmerk	Aanwezig	Bron
Basisvoorwaardes	Partijkartel	Nee	Slechts twee grote partijen
Context	Gevestigde partij		
	Algemeen kiesrecht		
	Poldermodel		
	Meerpartijenstelsel		
Functioneel	Subsidie politieke partijen		
	Partijpatronage		
	Percentage inkomen partijen uit subsidie groeit / is hoog		
	Groei campagneuitgaves		
	Afname ledenaantal		
Competitief	Meer rechten voor niet-leden		
	Invoer primaries		
	Staatsregulering: regels voor inrichting partij		
	Convergentie standpunten partijen		
	Uitsluiting nieuwe partijen: systeemniveau		
Organisatorisch	Uitsluiting nieuw partijen: partijniveau		
	Efficiëntie en effectiviteit in relaties		
	Individuele leden veel rechten		
	Weinig / geen afgevaardigden regionale niveau		
	'Public office-holders' neemt toe in hoofdbestuur		
	Lokale politici lokaal gekozen		

= 0